

संस्करण अक्षमतीया 1987

मूल्य तास रुपये मात्र

लेखक रामनिवास शर्मा

प्रकाशक

वृष्ण जनसेवी एण्ड को

दाऊजी मंदिर भवन

बीकानेर 334 001

मुद्रक

सांख्य प्रिंटर्स

बदन मार बीकानेर

1 1 1

MANZHAL (RAJASTHANI NOVEL)

Rs 30-00

मांझळ

राजस्थानी भाषा माहित्य एव मसृति अकादमी बीकानेर मू
'पृथ्वीराज राठोड पुरस्कार' मू पुरस्कृत उपन्यास

कृष्ण जनसेवी एण्ड को., बीकानेर

म्हारी बात

भारतीय इतिहास माय अठारवी सदी अस्तित्व री रक्षा रो युग हो । सगळो राष्ट्र आपरें अस्तित्व न राखण खातर जूभ रेंयो हो । बी वेळा मिनखा री वे हालत हुय सकें ईं री तो कल्पना ही करी जाय सक । ईं उपयास री नायिका धनकी आपर अस्तित्व री खोज माय भटकती एक युगाई ह ।

राजस्थान री मन्वृति कुत्रिनी री है, बलिदान री है जोहर री है । ईं कारण राजस्थान री रमणी खान तीर मू ओ मान मुरतब चाव ।

समाज, अस्तित्व री खोज माय भी जिम्म री भूख न भुलाय कोनी सक हा । धनकी जिम्मानी भूख मू अनभिन ही । वा आपरी अस्मिता री खोज माय लाग्योडी ही । पण समाज बी र अस्तित्व न भुलाय न बी रा एक परम्परागत रूप ही राखणो चाव हो । पण धनकी आपर परम्परागत रूप माय आपरो नूवो चरो मा' रो बोध करावणो चावें ही ।

औरत री आ महती रूच्छा रैव क वा पत्नी भी हुव अर सागे सागे मा भी । जे कदास मा नी बण सक तो मिनख र सागे सोवणो अकारथ मान । बाभटी नी कवाणा चाव । मा बण न आपरो सगळो अस्तित्व मुलावणो चाव । परवार री वूढी वडरघा सू सुहागण भागण री, दूधा हावो अर पूता फळो री आसीस पावणो चाव ।

धनकी एक समस्या है । बी समस्या रो समाधान नी तो धनकी र बन हू अर नी समाज री यउम्था बन पण धनकी सघय माय लाग्योडी रवें । जंत म आपरो अस्तित्व खोय न अस्मिता न राख ।

इण माय मन किती सफलता मिली, ई बावत तो विज्ञ पाठक ई बतासी ।

डा सत्यनारायण स्वामी अर श्री माणक तिवाडी 'ब धु' रो घणो आभारी हू, जिका रो पूरो सहयोग मिलण सू ही पोधी छपाई जाय सकी ।

श्री कृष्ण जनसेवी अर श्री दीपचंद साखला रो घणो आभारी हू, जिंकां र उत्साह र कारण आ पोधी इण सोवण रूप माय छप सकी ।

आखातीज स 2044

पारीक चौक बीकानेर

—रामनिवास गर्मा

घणमानीता आदरजोग
हिंदी अर राजस्थानी रा ख्यात विद्वान
आचाय श्री अक्षयचन्द्र शर्मा
न 73 वें जलमदिन र मौक
घणमान समपण

बात पसवाडो फोर । नूई अर पुराणी । पसवाड सागं नूई बाता ऊपर
 आ जावें अर पुराणी बाता नीच ढह जाव । पसवाड साग नूई अर पुराणी
 बातां रा क्रम इसो चाले के आज री नूई बात काल पुराणी अर काल री
 पुराणी बात आज ख्यात री नूई बात हुय जाव । ई असपाडे पसवाड साग
 नूई अर पुराणी बातां मिल न रोळ खोळ हुय जावें । पछ अ सगळी बाता भेळी
 हुय नै मोठ घाव-सिरखी सतावें । बां बातां न बार बार कुचरनें देखणी पड ।
 बं सगळी बातां काल री सी लाग, पण बांरो इतिहास बडो ही लावो हुव ।
 इण सारल इतिहास री छोटी अर मोटी बातां काळज मे अटकयोडी रव, ज्यु
 मिमरी री हांडी मे बास रा घोचा । दुखणिय रो खरूट उतरघा पछ मीठी
 मीठी खाज भावें अर बीन पपोळघा जी सोरो हुव, उणी तर बाता र घावां नै
 कुचरघां जी सोरो हुव अर आत्मा न सुख मिल । इण सोरप र सागं ई भोग्योड
 दुख री टीस ई सदा ही घुळघोडी रवं है ।

अ सगळी बाता बहोत बरसा पली री है । पण अं अपणें-आप ही याद
 र दरवाज कनें आय न उण नै खडखडावण लाग जावें । हार न सारली बातां
 न कुचर न घाद करणी पड । ब सगळी बाता हरी हुय न आख्यां र साम
 कठपुतळी री तर नाचण लाग जाव । मुगला र घोडां रा घूमता घूमता खुर
 घसीजग्या जण मराठा रो घोडलियो दिखणाद सू उतराद री धरती माथ
 दौडण लाग्यो । राजस्थान री रजपूती अर अवध री नवाबी मराठां र नाव
 सू ई धर धर काप ही । दिल्ली रो शाह आलम दूजी कण ही नवाबा री गोदी
 मे बठ हो वण ही महाराज्जी मिधिया री । खानगी रांड मो डोलती निल्ली

रो राजे सिधासणे ढैवण सांग्गो हो । फिरग्या रो नूई उभरती ताकते अके सागैई दोनां कानी गोळेंघो चेलायी जिण गू मराठा रो घोडेलियो मरग्यो अर मुगला रो राज धराणो देह पडघो । राजपूताने रा राजा चौघ देवता देवता कंगाले हुयग्या । आ संगळा रो आसे फिरग्या में अटक्योडी हो । अे सगळी वांता काल रो सी लागै है ।

इतिहास रा पाना घणा ई छोटा हुवै । आठे सौ बरसां रो, बीस पीठर्घा रो लावो इतिहास थोडें सा पाना में समायग्यो । काळ रो कदमें कतावळा चाले अर बी थाप रो चाले में बाकी संगळां नै भुलाय देवै है । की पती कीती चाले क कद कीई हुयो अर कदे कीई हुय जाती । समय रो मायो, सांवाणीज, अपरपार है । सारसी वाता नै इयां घूमणो चावू जिया घणे रा हूठ । मुसलमाना रो मरणो ई महलां सारै हुयो अर मराठा ई उत्तरादि सू सुगायां मंगावता भगीवतां मरग्या । रजपूती दारू मारू रै सागै ई सावटीजगी, अर जिकी थोडी धर्णी शेष रयी वो सगळी रो संगळी तुस लेयर सौयगी, जिकी उठायां उठे न जेगायां जायै ।

हू कठे भटकांयो ! सुलतानां सारै, मराठां सारै, रजपूती सारै । अे सगळीं पाणी रै बुलेंबुलां रो तरै थोडीक ताळि उभरने पाद्या विसूजग्या जिया बांदाळां में चांदे ।

अर चांदे ! लांबे चौडे आंसमानी आमं में चांदे हीळे होळें गिगनार सी ऊचो घडे हो । वाटळां रा धोळा धोळा घूखा चांदे रै सागै खिलवाड करै हा । कणै ई ये चूला चांदे मायै घडे हा अर कणै ई असबाडे पसबाडे भांगे हा, जाणै नूई बीनणी कणै ई घूघटो काडे अर कणै ई मूडो उघाडे । चांदे ती इयां ई घण रै मूडे सिरस्ती फठेरी लागै हो, पण विसबाड करतो तो और ई सुभावणो लागै हो—सुहामिरांत रो सी । मधरी चालिती पून सुतर सवार रो दाडी सू सुवर्माचणी रम ही । ठाण पडथोडी सांड में हाल जवानी आळी जाम बध्योडी हो । सूसाडां मारतो निदरोही सार रयतो जावै हो । सवार कण ई वाट कानी गोव हो नो कण ई मामने उघरती काळी दूगरी कानी । खुली

फैल्योडो रोही सामने हो। पोहर अंक रात डलगी ही। सवार रै लिलाड भायें चिता री हूळकी हूळकी लीका मडै ही, बिखरै हो। बी बेगै सू बेगी डूंगरी कनै पूगणो घावै हो। सोबे में भरघोडो घोडी-घोडी ताळ पछै आप री दांडी भायें हाण फेरै हो, जाणै आप रै पुराणै दिना नै कठै ई जोवै हो। उण री सांड उण रीज तर दळण लागमी ही पण चानै इया ही जाणै खेत री मारग हुव। लारला पोड मिटता कोनी उण सू पैला पाछी आवेर आपरा पोड और मांड देवती। उण वासतै ओ गेली भवांड री सो हो। उण नै ओ भी बेरो हो के उण रै सवार नै अठिनै कठै जावणो है। इण वासतै सांडि अंक चाल सू काळी डूंगरी कानी खालै ही।

बात घणी जूनी है। सतजुग री। जेणै राम वनवास भीगता हा। रावण सीता नै हरनै लेयग्यो हो। सीता नै पाछी लावण वासतै राम वानरा-भालुवा री सेना वर्णायर लका भायें धावो करघो हो। घावै में लक्ष्मण रै शक्ति बाण लागग्यो हो। हडमान सजीवणी वूटी लावण वासतै हिमालय पहाड भायें गयो हो। पण सजीवणी वूटी री पचाण नीं हुवण रै कारण वो सगळो पहाड ई उठायर ले जावै हो जणै भरत सोच्यो क ओ कोई राक्षस है जको राम भायें नावण वासतै पहाड ले जावै है। आ सोचर बी वाण मारघो। बाण सीधो हडमान रै गोड भायें लाग्यो। हडमाने रै वाण री समीझी लागण सू हाथ रै सहारे सू कांध भायें राख्योडो पहाड हिल्यो। इण हिलण रै सागै ई पहाड रो खूणो भटकै सू दूटग्यो अर पून रा चपेडा खावती खावतो अठ आय पडियो। जिकै तिन रै पछै अर अजि रै दिन ताई आ डूंगरी हडमानजी री डूंगरी रै नाव सू जाणीजै है। डूंगरी री चोटी भायें हडमानेजी री अंक बगली बणगी। बगली भायें लाल-लाल घजा फेरावै ही। पू-यू रै दिन द्रोणपुर, खरबूजी कोट अर घदेरी सू जातरि दरसन करण वासतै आवै। सिंभ्या रा आव अर आखी रात जागण देव। दिनूगै पाछी टुर जावै।

सुतर-सवार फठीन ई देख कोनी हो। सीधो चालतो जावै ही। इतै मे बिरसा मे डूंगरी सू ब्रवणवाळो नाळो आयग्यो जिण रा दीनू विनारा

बारट्या, करा, खेजडा अर घोरां सू भरघोडा हा । नाळो मारग सू च्यार
 पाच हाथ नीचो हुय न बवतो हो । बिरखा हुवती जण डूगरी रो सगळो
 पाणी सूसाडा मारतो नाळ मे समा जावतो । पाणी र साग गळगचिया, सूकी
 घोरा भा जावती, इण कारण बिरखा ढब्या पछ नाळो भा सगळा भाड
 भखाडा सू भरघो रवतो अर जिक वासतं नाळ न ठावा-ठावा पण मेलर
 पार करणो पडतो । बोहळी ताळ सू मून सुतर सवार अठे चेत चेत' कयर
 नाळो पार करण सारू साढ रो होसलो वघायो । थोडीज ताळ मे सवार
 नाळो पार करनं भाखरा र मारग माथ भायग्या । डूगरी सावळ दीखण
 लाग्गी ही । कोसा ताई लाबी चौडी डूगरी उण न ध्याती सूणी भीत सिरखी
 लाग्गी ही । चादण सू घुप्योडी डूगरी समदर सू निकळत कलास ज्यू जगमगा
 वती ही । टेचरी माथ रो घोळी बगली कलासपति रें चाद जिती शोव ही ।

डूगरी कनै

सवार डूगरी री जहाँ मे पूगण लाग्यो हो । बगली र सामै लागत जागण री सैरां मुणोजण लागगी । मगन हुयोडो जागणियो इवतारै भाथ गाव हो, अर सारै लार सगळा मुणणिमा टेर सार हा । जागणियो भागै भागै गाव हो—

लका मोहे जावण दे, मोहू काम जरूरी ।

रामचन्द्रजी री सीता नारी हर लीनी रावण बळ भारी ।

पतो सगावण दे, मोहे काम जरूरी, लका मोहे जावण दे ।

ढोलक माथ पाप लाग ही, भीक्ष्या साग बाज ही । हरजस मुणतो मुणतो मगन हुयोडो सवार भाखर रो मारग पार बरन आथूण न चालण लाग्यो । होळ होळ डूगरी री चढाई आवण लागगी । साढ ऊभी राखर, पलाण री खूटी भालर सवार सटूवग्यो अर हेठ उतरन मोरी भालर आग आग चालण लाग्यो । घणी ऊचाई आवण लागी जण गुफा री चढाई सरू हुयी । सवार साढ नै जकायर पलाण उतारनै खेजडी र सार खडो बरघो अर मोरी पेडो र भाथ दी । चार सू भाघो छत्योडो बोरो साढ र सामै धरण सरू राखर आप गुफा कानी टुरघो । लकीर ज्यू निजर आवणआळी डगर ऊची उठण लागगी । डगर माथ डूगरी री भाधी पडदी छिमा पड ही । सवार ठावा ठावा पग मेलतो चढघां जाव हो । सौ अेक पावडा चढघो जण सामै बीस तीस हाथ खुली बाखळ ज्यू निजर आई । डाव हाथ कानी खुलो कुड हो, सामन गुफा रो बारणो हो, अर जीवण हाथ कानी डूगरी भीत ज्यू ऊभी ही । पून रा फटकारा जोरा चढग्या हा । गुफा र कन घूणी ही । घूणी नन डडा

घोर अर छाणा भेक बागी पड़पा हा । तागी भासन विछपोड़ो हा । भेक बागी कमडळ पड़पो हो । पूगी म भेक चिमटो ई रप्पाहो हो । पूगी मे उठत पूव सू उण री वेगनता मासग पड़े ही ।

सवार पसरती सोलर गुवा रे बारणे कन रागी अर कमडळ सू हाथ धापर पाणी पीयो । सगारा करने पाछो जापर रती रो गिराणो सेपर मोयग्यो । हरिभजन री शैरां रे सगी नीर ई पनकां माथे उतरण सागगी । चुपरी । मोत सी चुपरी त्रिकी जागणियां सू टूट हो बा सुताड़ा मू ।

भाभरको हुयग्यो हो । बाद आपूण ने जावण साग्यो हो । उण र चंहर माथ आगी राग र जागरण री उगागी निजर आथे ही । तारा दिपण साग्या हा । ज्योपना अभिसारिका भागी रात गुरति-मुग सेपने पाछी घर जाय ही । पून री घाल म ठराय हो, जाणे जावती वेळा बा पाछी मुड मुड न सार देख ही । ओठणे र पले सू भडना फूल घर रो मारग बतायें हा । रात घोळी पडण सागगी ही । जागणिया परभाती गावण साग्या हा ।

सवार पसवाड़ी फार न उठपो । हाथ मुडा धोपर पाणी पीयो अर दूगरी माथ चढण साग्यो । दूगरी माथे चढण रो मारग सूवो कोनी हो । भेक मारग ती हो गुफा र सार ई छातीमूणो—जिको पुजारी री बगर हो खतर सू भरथोड़ो । दूजो मारग हो दूगरी र सामने जातरी सोगा सारू—ताबो घोडो सोरो पण ऊरड-आवड़ । जातरी दिन रा ई सुवे मारग सू दूगरी माथ चढ जावता अर दिनुग पाछा सागी मारग सू ही नीच भाव जावता । अकेला दोकलो भादमी दूगरी माथ चढण री हिमठ ई बो करतो नी । चढती अर उतरती वेळा पुरो ध्यान राखणो पडतो । जे कदेई भूल घूब अर खथावळ सू किणी रोपण तिमळ जावतो तो बो संकटू हाथ नीच भाखरा मे पडर रामशरण हुय जावतो । अकेले दोकले जातरी माथे घूमता-फिरता जरख अर गादडा धावो वोळ देवता । इण वासत जातरी टोळ रा टोळ बणायने लगडिय वाव री जय बोलता बोलता चढता अर उतरता ।

सवार गुफा बननी डगर सू जरल ष्यू डगसा भरता भरतो डूगरी माप चढ़ग्यो । बगनी सामे अेक छोटी सीक निबारी ही । पचास अेक जातरी चीन में बठा जायण देव हा । बगसी रो बिवाड खुलो हो । मोड तेल रो दीयो पसं हो । बगसी म हाथ माथं पहाड उठाय बजरय बली रा मूरती ही जिक्की सिद्धर अर मालीपाना साय-सायर आप रो आकार ई खोवण लागगी ही । चादी रो अेक छतर देवळी माप सटकं हो । दीय सू निकळत काजळ बगली न माय सू काळी कर राखी ही । छतर दी मोळी आप रो रग ई गमा चुकी ही । दीयं कन धूपियो राख्योहो हो । सामे पढी पाली मे धूरमो अर चिन्क्या घाल्योड़ी ही ।

अगूण आम म सफेदी चमकण लागगी ही । जावतो अधारो भागत भूत ज्यू सखाब हो । होळ होळ सफेदी गरी साल हूवण लागगी ।

सूरज री पली किरण सीधी बगली र माय बडण लागगी । जायण बढ हूयग्यो हो । सगळ अेक साग ई जय बोलर, बगली सार कुड हो बठ पाणी पीवण सारू जावण लाग्ग्या । जातरघां र पीवण खातर ई हो उण कुड रो पाणी । सूरज री किरणां डूगरी माप खेलण लागगी । तावडो आकरो हो । दूर दूर ताई पसरघोडो रोही तावड म सिनान कर हो । दरसण कर नें, सिद्धर-भभूत रो टीको सगायर जातरी टोळा मे टुरण लाग्ग्या ।

भीड हूवण सू सवार दास कर्ने ही, निसवारो नाखर ठरग्यो हो । ज्यू-ज्यू भीड खिडण लागी बो आग सिरकतो गयो । पुजारीजी इकतारो सामे राख्या, आख्या मीष्या सुस्ताय रया हा । छमछमिया कन पडघा हा । कन पूगर सवार जयकार करन पगा कानी हाप करघो । पुजारीजी महाराज आधी खुली आख्या सू पूछघो—कणं आयो ?

‘नीच तो पोहर अेक रात गया ही पूगग्यो हा’ सवार आग कयो—
‘अठ अबार ई आयो हू ।’

सूरज बोहळो ऊचो चढग्यो हो । सगळी डूगरी तावडं मे रमे ही । पून रा फटकारा जोर सू लागं हा । जातरघा री टोळ्या नीच जावती दीख ही ।

डडा घोर सू डूगरी भरी ही । इकी हुकी भाडवया ई ऊभी दीख ही । डूगरी री भाडघा मे तळाव वन ऊभा आदमी, वळघ अर दूजा जिनावर गटमीगणा सा दीखें हा । पुजारीजी उठ न इकतारो, छमछमिया, अर आसण बगली मे राखर पडदो कर न भोग लगायो । ताळी बजायर परसाद री घाली बार काढी अर बारणो ढक्यो । कूड वन पडी, तूबी न ठावी राखर कयो—'चालो, नीच हालां ।'

दोनू जणा टुर पडघा ।

भात वळी रो वगत हुयग्या । दोनू जणा जीमर आप आपर घघ लागग्या । सवार साढ न पाणी पावण वास्त नीच आयग्यो । पुजारीजी गुफा म जायर आडा हुयग्या हा । सवार साढ न पाणी पायर पाछो आयो अर गुफा र बारण वन आयर सूतो तो देख्यो क बोहळी सारी चमचेडी गुफा री छात सू टिर ही । बो सूतो सूतो देखतो रैयो क नर किया काम विह्वल हुयन मादा कानी भाग सिरक है, मादा न मूघ है, अर उण मे काम जाप्रत करन किया जबरदस्ती उणरै साग भोग कर ह । भाग आपर सबध मे सोचण लागग्यो—हू आ स्तनजीवी चमचेडा सू घणो बेसी कामी हू का प्रेम र वशीभूत हुयर ई ओ सगळो काम करू हू । ओ आलो ससार काम रो ही परिष्कृत रूप है । अ जीव जंतु मिनखा सू ही मेळ खावें । मिनख जीवां सू मिलता जुलता है का सुघार रो साग लेयन आपरो चैरो बणावटी बणायन राख है का सगळो जीवण ही आ सगळी बाता रो अेक छोटो स्स्करण है । हू पाप करू हू तो पुण्य काई है अर ओ पुण्य है तो पाप काई है ? पाप अर पुण्य री सीमा निर्धारण रो तो म्हारो काम कोनी पण सगळी बाता करता थका पाप री सीमा मे वडण रो विचार कोनी । तो फेर म्हारो इण र साग काई रिस्तो है जक सू ठाकरा रो समाचार सुणता पाण मिषण वास्त बहीर हुयग्यो । काई ओ आकषण है ? आकषण री व्याख्या कोनी । आ सोचता-सोचता सवार रो मायो पाप अर पुण्य र बिच भचभेडा खावण लागग्यो । हारन सवार पसवाडो फोर न आख्या मीच्या सोवण रो जतन करण लागग्यो ।

जीवन अंक विडम्बना है वा लावो अर उलझयोडो मारग । जिता बो लावो है बितोई उलझणा सू भरघोडो है । आदमी बित्तोई रहस्यमय है जितो जीवन । इण वास्त आदमी रो दूसरो नांव है रहस्यमय, अर जीवन इण रहस्य रो रहस्यमय पटल है ।

सिद्ध्या पढण लागी ही । पुजारीजी दीया बाती बरण वास्त गया परा हा । सवार बखत रो पसवाडो फेर हा । होळ होळ रात री चादर लावी हुवण लागी । चमचेडां उड उडर गुफा र वार आवण जावण लागी ही । अकम रा चाद आम मे उभरघो कोनी हो, ऊगता ई आयमीजग्यो हा । पुजारीजी आरती बरन पट ढकर पाछा आया ।

राणा । 'पुजारीजी क्यो की थानयोडा सा लागो हो ।'

'काई बतावां ? मायलो मन आकळ-बाकळ हुय रयो है ।' राणा पडूतर दियो । आग बोल्या—'आपसू सलाह सूत करण वासत ही आयो हो। पण पूनम हुवण रै कारण आप न बखत कोनी हो इण कारण बात कोनी हुय सकी ।'

आसण माथ बठता पुजारीजी क्यो—'अब आपा थावस सू वाता करसा ।'

पुजारीजी र सामन बठतो पक्को राणो बोल्यो—'मन सनेसा मिल्यो हे क ठाकरसा फोत खेलग्या । मन वेगो ई गाव बुलायो है ।' मूढ माथ समस्या री लणा मड ही जण बो आग बोल्यो—'आग थारो काई विचार है ?

इत मे बाबाजी धूणी म छाणा नाखर फूक मारन आगी चेतन कर दी । छाणा हाळ हाळ जगण लागग्या । साग साग धूवा ई निकळै हा । छाणा सू निसरती ली म बाबा राणा रो मूढो धूर धूरन देखै हो । उण हँकारो भरघो—'हा' । थोडी ताळ ताई काची मौत री सी मून बापरगी । पछ बाबाजी बाल्या—'थार जीव म गादडो है ?' इण बोल राणा र साम अक

जीवता सो सवाल सरका दियो, जिण सू उणरो जी साकळ बाकळ हुवण लाग्यो । सारती सगळी बात नूव सिर सू आख्या र साम नाचण लागी । घाव, जिर्क सुकण लाग्या हा, पाछा हरघा हुय्या । राणो काई बोलतो । आप कमाया कामणा किणन दीज दोष । राणा मून हो, भाठ सिरखो । जाण ओ सवाल उणन नई किणी और न पूछघो हो । छाणा री ओग बघगी ही । बाबाजी री निजरा राणा कानी ध्यान सू देखे ही । आज सू केई महीना पत्नी री बात है जण वो अेक लुग्राई न लेयर सरबूजीकोट जावतो अठ ठेरने गयो हो । बाबजी अेक गेरो हैकारा भरघा—'हू ।'

गांव में

सिझ्या पड़गी ही । गाव छोटी ई हो । कोई पचास घरा री बस्ती ही । ठाकरा रो गाव, करसा री बस्ती । गाव रें च्यारुमेर धूवो छावण लागग्यो हो । रात भाप री लांबी चादर नै लपेटणो सरू कर दियो हो । पछेरु नीम-खेजडा री हाळया रें चिप्या बँठा हा । मिगसर रो महीनी हो । अधार पखवाडो । डाफर की मोळी ही । टावर राली ओडर भूपडा में सोयग्या हा । लुगया सासरा नै छान में बाध दिया हा । राणो बाखळ मे चूतरी माय बँठो घूणी तपें हो । भायला कने बँठा हा । हुताया चाल रेंयी ही । इतें में रावळें सू हलकारो मिलण रो सनेसो लेयर आयो । आवण रो पडूतर लेयने बो पाद्यो गयो परो । पण राणें रो मन कोनी लागी हो । होळें-होळें सगळा जावण लागग्या । राणो चीपियें सू घडी-घडी राख फफेडे हो कें किया ई ओग मिलें । राणो सूनी-सो बँठयो हो । घूणी ठडी पडण लागगी ही । हार नें राणो उठयो अर ठाकरा सू मिलण खातर चाल्यो । सीयाळें री अधारघुप रात, अर ऊपर सू डाफर री मार । राणो बूकडो वण्णोडो चाले हो । रावळें रो बारणो खुलो हों । माम बडता ई चौकी ही जठें दरोगो बठी घूणी तपें हो । अधारें मे माय बडतो राणो जिन-सो लागी हो ।

‘कुण हुसी ?’ पोळियो बोल्यो ।

‘ओ, तो हू ।’ राणें कैयो ।

हाप तपायन ठाकरसा सू मिल लो । बें थाने बोहळीं ताळ सू अडीक है ।’ पोळियें फेरू बोल्यो ।

घडसाळ मे बडत राण कयो—'तपता ई आया हा । पली मिल ही सा ।' आग ओर मे जावतो बोल्यो । ओरे म दीवट मापे तेल रो दीयो चस हो । ठाकरसा दोलडी कामळ ओढघा ढोलिय माथ बंठा हा । राणो दोनू हाथ जोड घणी खम्मा' कयने जाजम माथे वठण लाग्या । ठाकरसा बोल्या—'बो काई कर है ।' लार सिरकता हाथ सू जागा बतावता बोल्या—'बठे म्हार कन बठ । तू म्हारो मितर तो है ही साग साग सलाहकार ई है ।' कर्न बठतो राणो बोल्यो—'आज बेवखत किया याद करघो ?'

'हू तन केई दिना सू अडोक हो । बोहळी बाता बतावणी घावे हो । पण दिन मे जण ही मिलता, कोई न कोई कन बंठो हुमतो । इण कारण बात हुयी ई कोनी ।' आग काळजो टटोळता ठाकरसा बोल्या—'कोई मन री बात है जिकी सगळा र सामन बतावण री कोनी । इण कारण हारन छेकड रात न मिसण न बुलायो है ।'

आपरो हुकम हुवे तो आ जान ई हाजर है ।' राण पूरी अपणायत सू कयो ।

ठाकरसा बोल्या—'इस विसवास सू ई तो तन बुलायो है ।'

'आ तो आप री महूरवानी है क आप मन तनू मानो हो ।

'कोर मानण सू ही कोनी हुवे, जको आप री है बो आप री ही रसी । परायो तो परायो ई हुव । इण बात र कवण र सागे सागे ठाकरसा री छाती रो भार हळको हुवतो सो लाग्यो । मूढ माथे छायोडी निराशा री रेखावा उदण लागगी ही जाण गम्भोडी चीज पाछी लागगी हुव । जागा छोडोडो काळजो जागासर आवण लाग्यो हा । कर्न सिरकता ठाकरसा बोल्या—'जी री बात कबू हू । हासी मत करघा । थारो हासी करण रो ध्यान घणो रव है । इण बात माथ गेराई सू सोचणो है ।

इया कोई सगळी बाता न हासी म थोडी ई टाळू हू । हासणजोगी बात माथ जरूर हासू हू ।' राण कयो ।

ठाकरसा मायसँ दरद नँ लुकीवता सा बवण लाग्या—‘आ बात कोई छव महीना पत्नी री है जद भापां बवराणीसा र ब्याव म भेळा हुवण सारू विकरमपुर गया हा ।’ याद दिरावतां थका ठाकरसा कँयो ‘आपणो डेरो सुजान सर र ठाकरां र डेर बन ही हो । ये आपणा बडा सिरदार है—आ तनें ठा ई है । सिरदारों र डेर मे आपणो आबणो जाबणो धणो ही रवतो । बडा सिरदार आपणी माणस न दखी जण उणा रो विचार कीं गरो हुयग्यो हो । आ बात आपां सगळा रँ कानां म पढण लागी ही । बडा सिरदार बडा ही स्याणा हा । जठ ताई ब्याव रो काम नी सळटघो, ब की को बोल्या नी । आपार रवाने हुवण र पल दिन जीमण देयन सगळां न गरी दारू पायी । अर दारू र नग मे ई बा म्हार बन सू माणस नँ मांग ली । मन ई, मजबूरी र वारण, हां भरणी पडी । राण न साय भरण सारू उक्तावता थका ठाकरसा बोल्या—‘तन आ सगळीं बाता रो ज्ञान है ई ।’

‘हा, अ सगळीं बाता तो म्हारें सामन ई हुयी ही । पण इण सू जी री बात रो थाई लेणो-देणो है ?’—राणो भोळपण सू बोल्यो ।

ठाकरसा उण र भोळपण माथ मन मन म रीसा बळघा अर ऊपर सू हासता थका बोल्या—‘तू समझ कोनी । ब्याव रँ पछ आपा उण न बठे ही छोटनें पाछा गांव आयग्या हा । आं सगळीं बाता न’ परवा माथ गिणता थका ठाकरसा बोल्या ‘कोई साढी पांच महीना हुया है । जके र पछ आज ताई ना तो रात न पूरी नोद आवै है अर ना तिन रा चन पड है । आख्या फाडता फाडता ई रात अर दिन रोजी न निकळ जावं । उणर विना ना ता कसूबो रुग अर ना पारूडो मदमातो हुव ।’ विरह री वेदना सू फफेडीजता ठाकरसा दोराई सू अेक लाबो निसकारो नाख्यो ।

‘उणर काई लूबा लटक हा जिका थे तोड लिया करता ?’ राणै कयो ।

ठाकरसा राण री नासमझी माथ मन मसोजर रयग्या । साचाणीत, भोळा साजन बरी री गरज पाळ । उणारो वळपतो काळजी बार आव हो—

‘लें सुण ! तन सगळी हीय री बात बसावणी हें पडसी । तन ओ मालूमई हे म्हारे सासरे बाळा भाटो सिरदार अपणें आपनै घणा ऊचा मान हे । भटियाणी आपरें पीहर रो गौरव लेयनें आपरें आपसू ऊची पडें हे । भाटी सिरदार कोईं म्हांसू रिसतो करणो थोडो ईं चावै हा, पण अेबर जद बें घाडो मारनें पाछा जावै हा, उणां रें लारें वार हो । रात-दिन धासता बालता वेंत सवार दोनू ईं थाक्या हा । उण आफत मे म्हारा बाबोसा रातवासो देयर उणां नें बचाया हा । उण उपगार रो नतीजो म्हारो रिसतो हो पण जीवण मे उपगार अर रिसता न्यारा-न्यारा हुवें हे । आं दोनां रो आपस में कोईं मेळ कोनी हुवें ।’ थोडान सुसतार ठाकरसा आगें बेंवण साग्या—‘दोलां रें दमाकें म्हारो भाटी परवारसू रिसतो हुयो । अेक मजबूरी अेक रिसतै नें जलम दियो । उणरो फळ मनै भोगणो पडघो । भाटी सिरदारा री थोथी बहादरी रें सागें-साग जात रो भूठो दम ईं भटियाणी आपरें सागें लेयर आयी । म्हारा बाबोसा जीया जितें तो भटियाणी उणा रें उपगारसू दबी-दबी रेंयी, पण उणा रें घाम पधारघा पछें अर सागें ईं राठोडो अर भाटियां र भगडो हुय जावणसू उण रो मन चोट खायोडो सरपणी-सो हुयग्यो । म्हारी भीर राठोडा कानी रेंयी अर मोकें-मोकें भाटियां नें में सांगोपांग घूड चटायी । अ सगळा कारण इसा वणग्या जिकां सूं म्हां दोनां रें जीवण मे अळगाव उपजण साग्यो ।

‘मूड मूडावणो अर गडां रो पडणो सागें ईं हुयो । आपां जद बीदावाटी कानीसू आया हा । गांव मे सीयोदाऊ जोरसू फलयोडो हो । मनै ईं जोरां रो ताव चढण साग्यो । तू पाछो भोरचें माथ गयो परो अर हू अठें ईं रेंयग्यो ।’

जीवण हवेर धर

'सगळो गांव सियोदाऊ मूं भरतो ही। बुखार आवितो जण डोलें टूटण लाग जावतो। दो-ती सीरणां अकें सांगे ओठेघा ई सी को मिततो नी। काळजो कांपण सांग जावतो जाण सी काळज में बडतो ई जावें हो। दो-तीन घंडी इमी ही हालत रेंवती। डोल ताव सूं मिक्ण लागे जावतो। होळें-होळें सी लागणो कमती हुवतो। पसीनी ओंषणी सरू हुवतो अरें हाव उतरण लागतो। केई दिनां ताई आ ही हालत रेंवती। नीम अरें अजेवाण रो घासो लेवतो लेवतो मूठो भीठ रो सवाद ई भूलग्यो हो। जीम जहर ज्यूं खारी रेंवती। सी पडण लागग्यो जण सियोदाऊ रो जोरें कमती हुवण लागग्यो। केई दिनां ताई हू ई इण री फेट में रियो हो। कीं दूवळो ई दोलण लागग्यो हो।

इण सियोदाऊ मनें तेन सूं ई नीं मनें सूं ई मुडवाळ घणा दियो हो। भटियाणी रें वचदवें सूं ई हूं उंप्योडो रेंवतो। हूं ठेकरोई धोडरें अकें मांगूली आवतो ज्यूं म्हारां घण कनें रेंवणो धावें हो पण म्हारां ठेकराणी म में मावें ई की ही नी। रातें दिन रो मनमुटाव म्हारां हेत री हेली नें खाली ई राखतो।

आं खाली हेली किणी नें खोज हो। भटियाणी रें सांगे अकें डावडो आयीं ही जिफी वखत रें वेपारें सूं निलरण लागीं हो। डावडो माणस रो मानो पार लियो हो। माणस केई बां घनकी पहरें अकें रातें गंयो कंसुधो लेयर आवितो जण सांगतो कें भटियाणी में कसरें हे। उणरो नखरो भोरी पडतो। हू म्हारो आपो भुलायनें उणरी पलका मे खो जावू इसो मोको उण मन कद ई कोनी दियो। बा आपर अहकार मे ई हूव्योडी रवती। इण दूघड चित्या मे म्हार मन कसूब सूं सांगोडो हेत घाल लियो।

गुलाबी ठड पड ही । हू सोवण सारू गधो हो । धनकी कसूबो लेपर आयी । दो घडी पली डील घोडो भारी हो, मन सिरखो । तुस ले ली ही । इण कारण म्हारी आंरया चमकण लागगी ही । कसूबो देपर पाछो कटोरो लिया जावण लागी जण मन इया मालम पडघो जाण काल री छोरी आज री कामणगारी हुयगी ही । उण री चाल मे मरवण रो सो आकपण हो । छात्या मे कसाव हो । भरघो चरो दारू सो दीप हो । काचळी री दूकमा मन नूतती लागी । हू भूलग्यो अपण आपन अर उणन भी बोल्यो—‘डील टूटै है, घोडो दबा द नी ।’ बा कटोरो राखर पाछी आयी अर मन दबावणो सरू करघो ।

ओर मे अघारो भगावण सारू तेल रो दीयो चस हो पण दूजी कानी कसूबो अघार न ओर गरो करण मे लाग्योडो । हू सीरख ओढघा सूतो हो जिण कारण ऊपर सू दबावणो ताव कोनी खाव हो । मैं सीरख मे हाथ घालन दबावण सारू कया । धनकी म्हार कया मुजब डोलिय माथ बठर दबावणो सरू करघो । जण मन इया लाग्यो जाण डोल सू आग रा गाळा अेक साग ई निकळ है । आ आग आग र सायर सू बडवानळ ज्यू बघ ही । म्हारी भाख्या मे सुरखी दीडण लागगी ही । उण री काचळी माथ हाथ राख्यो जण बा सरम सू भेळी हुवण लागगी । मून भापा मे बोली—‘इया काई करो हो ।’ अर बा हिरणी ज्यू च्यारूमेर देखण लागगी । मन इया लाग्यो जाण म्हारी जुगा री भूख आज अठ तृप्त हुसी । जको म्हारो मन सदा मुरझायोडो रयो है वो आज मुठकसी । म्हार सरीर म चेतना रा सो सो बिच्छू अेक साग ई दीडण लाग्या हा । धनकी न मैं कण म्हार कन सोवाण ली पतो ई कोनी चाल्यो । आधी रात ढळवा पछ जण वा जावण लागी मैं कयो क तन रोडीन ई आवणो है । भटियाणीजी माणस रो भाव दखर लारं रयग्या । बलत ज्यू ज्यू बीत हो माणस रो मोल मूधो हुवतो जावं हो । दारू सू सो गुणो उणरो नसो हो । माणस र थापा पछ तो अफीम रो टसरियो खुलतो ई कोनी । कसूबो बटार र माम पडघो पडघा ई पूरी मादकता दे दवतो । उणरी मादकता र आग कसूबो फीको लागतो । कन आया पछ इयां मालम पडतो क जाण उण

रो सरीर उण रो नी हुयर कोई दूज रो है—मभोग सुण रो उण न घणो चाव हो । ठुकराणी पाळ सी ठडो ही तो आ रति सिरखी गरम । धनकी आपर अस्तित्व न म्हार अस्तित्व मे मिलायन अक्जुट हुय जावती । मन इया लागतो जाण हू अेक साधारण आदमी ज्यू उणर साग जीव हू, म्हारो आपो मुलायन । ओ मौको मन ठुकराणी भी दे सक ही पण दियो कर्दई कोनी । इता त्तिना ताई भूख माय री माय पसीजै ही जिक्की मिटण लागगी अर धनकी रो रूप कुदण सो निखरण लागग्यो हो । ठुकराणीसा म्हारी उपेक्षा न चतराई सू मवता रया । पण उण मन अेक आदमी रो सो जीवण दियो ।

‘ठाकरसा बोहळा स्याणा हा । जमान रा घणा ठडा ताता दिन देख्या हा उणा । मिनखा रो स्वभाव जाण हा इण वासत धनकी रो ब्याव पला ई रचायग्या हा । कपडा म सगळा नागा हुव है पण गवाड म कोई नागो कोनी फिर । मै धनकी न पासवान बणावणी चाव हो पण भटियाणीजी र स्वभाव सू धाकफ हो । कोई मौको देखर काम बणावणो चाई हो पण बो मौको कर्दई आयो इ कोनी । उण सू पला ई वित्रमपुर सू बाईसा र ब्याव रो नूतो आयग्यो जण आपा सगळा भेळा हुयर गया हा । पण भारी हुवण र कारण भटियाणीजी साग पधारघा कोनी हा । उणा रो मन हो खोट सू भरघोडो अर मिस लियो दूजो ई । आग री सगळी बात तन मालम ई है । उणर बिना म्हारो मन कोनी लाग । किणी तर उणन पाळी लाव जण ठीक हुव ।

राणो सोच समभर धीरज सू बोल्या—‘सगळी बाता ठीक है । राज रजवाडा म इसी बाता हुया ई कर है । पण धनकी बिना पारो मन कोनी लाग आ बात म्हारी समभ्र मे कोनी आयी । लुगाई जिसी लुगाई आपर कन है पछ उणर कोई फूल थोडा ई लाग्योडा है ।’

आ सुणता ई ठाकरसा ठडा पडग्या अर बोल्या—आ बात पार समभ्रण री कोनी । पारो काम तो इतो ई है उणन पाछी लावणी है ।

राण हुवारो भरता क्यो—जण ठीक है । उण सू मिलर सगळी बात करसू । हुकम हुव तो अबार ई जावू परो ।

धर कूचा धर मजला

पतरासर छोटी सो गाव है । थोड़ी सी बस्ती । गांव में एक मीठ पाणी रो कूचो अर अेक खार पाणी रो । अेक जोडो हो जिकें म कान ताई पाणी रवतो । बरसा रो बस्ती ही । गांव सू दस घड़ी र मारग माघ भाटी सिरदारा रो राज हो । छह घड़ी माघ राठोडां रो धरती ही तीन घड़ी माघ बीदावाटी ही अर बारें घड़ी माघ विन्नमपुर हो । इण तर पतरासर च्यारुमेर सू धिरघोडो गांव हो जिक वन मू भाटी सिरदार निबळता । राठोडां रो मार पडतो । राजपूता रो तीन प्यार गवाडी ही जिकें रात दिन तलवार रो मूठ माघ ही हाथ राखता । ब विन्नमपुर र राजा रो सेवा मे लाग्या रवता । रेख चाकरी जितो भी आवती उण सू गुजारो चलावता । ठाकर दुजनसिंहजी बडा ई जीवट आळा हा । आपरें पराक्रम सू पतरासर न ठाकरां रो सूची म प्रधान पद दिराय दियो हो । भाटी सिरदार ई बखत बेवखत आसरो लेवता । मुजानसर रा सिरदार धोकळसिंह रा खास ठाकर हा । दुजनसिंहजी र साग दो तीन लढाइयां म गया हा । बठ चोखी ईजत हासल हुयी ही । धाकळसिंहजी र धाम पधारघा पछे दुजनसिंहजी विक्रमपुर जावणो छोड दियो । दुजनसिंहजी र अेक बूधर हो जिण रो नाव भगवतीसिंह हो । भगवतीसिंह भी आपर याबोसा जियां तलवार रो घणी हो । धर घराणो रजपूती रो थोधी अकड मू नीच ही पडतो हो । मूठ रो मार र कारण सगळा मान देवता, पण रिस्तो करण रो वेळा सगळा नाक मे सळ घालता । इण कारण भाटी सिरदार भगवतीसिंहजी सू आपरी बेटी रो रिस्तो करघो । पण उण रिस्त म बरावरी रो माण कोनी हा, अेहसान रो तकादो हो । इण तकाद मे भटियाणी रो गरब भारी पडतो हो अर अेहसान उठावतो भगवतीसिंह ।

कुंवर भगवतीसिंह रा धणकरा बरस बीदावाटी मे बीत्योडा हा । उणरो खास भायलो राणो अनूपसिंह साग ई रयो । बाबोसा र धाम पधारघा पछ ठाकर भगवतीसिंह न वेई कारणे सूनू गाव मे ई रवणो पडघो ।

ओ जमानो अठारवी सदी रो हो । रजपूती रो मूठ बीली पडण लागगी ही । आख राजपूतान म मारघाड रो बजार गरम हो । काळा रो फौजा बारबार जयपुर, जोधपुर अर उदयपुर माथ धावो मार ही । विक्रमपुर अेक कडख पड हो इण वास्त अठीन आवणो उणा रो सभव कोनी हो । तो ई शेखावाटी ताई उणा रो धावो चालतो ई रैवतो । दिखणियां र लार-लार पिडारी ई धावो मारता रवता । इण वास्त बाघावास, खरबूजीकोट अर विक्रमपुर रा खास खास घाणा हा । शेखावाटी सूनू आवणिया घाडेतिया न मारग म ई रोक अर बीदावाटी माथ विक्रमपुर रो अधिकार राख । राजपूत खोखला हुवता जाव हा । राज राज म पडयत्र चाल हा । अेक भाई दूज भाई ने मार न राज हडपणो चाव हो । भाई भाई रो दुसमण हो । आपर स्वारथ रो पूरती सारू राजा दिखणिया न अर पिडारिया न मदत वास्त नूतता रवता । इण लालच मायकर राजपूता रो शोषण हुवतो जाव ही । ब घन सूनू अर धरम सूनू ई गिरता जाव हा । राज दरबारा मे रातदिन दास अर पातरिया रो जमघट लाग्यो रवतो । वाजिद अली शाह बादशाह बणग्या हा । महफिलां जमती रवती । पडयत्र चालता रवता । अर राजसिंहासन बन, भाई अर बापर खून सूनू भरघा रवता । पण उणा वन सोचण समभण रो बखत कोनी हो । सगळा दारू मारू रा दास अर स्वारथ रा सीरो बणयोडा हा । छोटो सो ठाकर भगवतीसिंह धातावरण र साग चाल हो । गुलामा रो अेक लावी वतार सगळा र साग चाल ही । इणा गुलामा अथवा गोला रो कोई ईजत आबरू कोनी ही । उणा र ठाकरा रो मरजी सब सूनू बडी बात ही । उणा रो वन बेटी ठाकरा रो मरजीदान हुवती । मरजी रो अेक रूप घनकी ही ।

राण दा-तीन दिन साचण विचारण मे लगाया । चुपचाप वित्रमपुर जावण री त्यारी करी । राइक वन जायन टोडियो लायो । घी पायन त्यार करघो । आं सगळी बातां नें पांच सात दिन हुयग्या जण अेक दिन दोफार ठाकरसा तावड म बठा अठीनली बठीनली कर हा, राण वन जायन जमाताजी री करी । ठाकरसा इण रो मरम समभग्या अर साळ मे डीठ नें बात करण रो वेय न उठग्या । ठाकरसा सगळी बात सुणी अर हवारो भरघो । राण दिनुगे-सूणी ई रवाी हुवण री बात बतायी ।

•

विक्रमपुर

मुलतान सँ दिल्ली जावण रो मारग रातीघाटी सँ दो सौ अेक पावडा आधूण उतराद हुय न जावतो हो । रातीघाटी रा खदडा आखी साल पाणी सँ भरघाडा रवता । घोडा अर बळ्ग सारू मारग माथ सेवण रा लावा चौडा बीहड हा । मारग माथ घाडेतियां रो भय कोनी हो । विणजारा सूघ मारग रात दिन आवता जावता रवता । इग्यारवी सदी पछ पूगळ रा भाटी ताकतवर बणता गया । हेकडो ई बवणा बढ हुयग्या हा । जाट मारग म धाडो मारण लागग्या जण विणजारा इण मारग न निरापद नी जाणर मुलतार सँ तवरहिद (भटिड) हुवत लिल्ली र मारग आवणो जावणो सरू कर दियो । हाळ होळ ओ जागळू देश बणग्या । जाटा रा गाव बसण लागग्या । पूगळ रा भाटी रातीघाटी ताइ धाडो मारता रवता । इण वासत रातीघाटी जाटा अर भाटी सिरदारा र भगड री खास जागा हुयगी । पण जाट स्याणा अर समझदार निकळधा । राजपूता न राजपूता सँ भिडाय दिया अर आप अळधा रयग्या । राजपूता भाटी सिरदारा न पराजित करन रातीघाटी माथ विक्रमपुर बसायो । मिदर देवरा बणाया, गड बणाया । होळ होळ विक्रमपुर तरकी करण लागग्यो । बस्ती सँ गाव अर गाव सँ शहर बणण लागग्यो । धरती रा भाग फुरग्या । अठारवी सदी ताइ लगोलग बढतो गयो । विक्रमपुर रा राजा मुगल राजघराण सँ चोखा रसूकात रायया । मुगला र दरबार म पचहजारी मनसबदारी रो ओहदो लियो । उत्तर सँ लेयर दिखण ताइ मुगला री सना म सनापति रया ।

समय र प्रभाव सँ मुसु मुविधावा री खोज हुवण लागी । किलो छोटो पढण लागग्यो । च्यारूमेर ढळात री जागा देखर नूब किल रो निर्माण

करायो । खाई बणाई । रात भाट माथ कोरणी करायर महल माळिया बणाया । चानणी रात मे किलो कचन सो चमकतो । शहर री बस्ती वामण बाणिया री ही । व्यापार दिनोदिन बघतो जावै हो । मुगला रै सागे दूर दूर ताई आक्रमण करणन जावता जण व्यापारिया न आपर साग ले जावता । अठारवीं सदी र आवता आवता विक्रमपुर नामी शहर वणग्यो । मुलतान सू ई सीधो मारग हुवण सू व्यापार री मढी बणण लाग्यो ।

दीया बत्ती रो बखत हुयग्यो हो । ठड पडण लागगी ही । मिंदर म आरती हुवण लागगी ही । भालर री भणवार दूर दूर ताइ सुणीज ही । रात शहर न आपर आचळ र ओळ सोवावण लागगी ही । गळी कूचा मे सोपो पडग्यो हा । ठड री मोटी परत घरा री छता माथ आपरा पग राखर शहर म उतरण लागगी । राणा दिनूग रो रवाना हुयोडो आख दिन चालतो रयो । भालर-वेळा बा गणेशद्वार कने पूग्यो । शहर कन पूगण र पला राण आपस वाळै टोडिय रा दोनू कान उतारन खूज मे घाल लिया हा । शहरपनाह री पोळा ढकीजण लागगी । सिवा मरता लोग घरा म मेळा मेळा हुव हा । डाफर लोग रा गाभा लपेट ही । राणो होळ होळ गणेशजी री बगेची कानी चाल हो । बा अेक बीघ मे घिरघाडी ही । च्यारूमेर वाड छाप्योडी ही । सामन अेक भाटो हो जिको खुलो हा । माय बडताइ डाव हाथ कानी बिरखा रो पाणी कुड म लवण बासत काकर नाखर पायतण वणायोडो हा । जीवन हाथ कानी जाळ ही । जाळ र हेठै धूणी ही । सामो साम गणेशजी रो पको मिंदर हा । मिंदर रै सार ई पाताळेधवर शिव पावती रो मिंदर हो । गणेशजी र सामे दीयो चस हो । पुजारीजी महाराज साधना कर हा ।

राण जाळ कन साड सू उतरन उणन जकायो । पलाण उतारन जाळ री पढी र सार राख्यो । मोरी खूट र बाधर टाडिय र साम सवण रो वोरो राख्यो ।

इत म पुजारीजी बार आयग्या । चुपचाप काम हुवता देखर पूछ्या—
कुण हुसी ?

अचाणचूकी अवाज सुणर राणा बोन्यो—ज माताजी री । ओ तो मैं हू ।

'ज माताजी री । वण आया अचाणचूक ई ? पूगण मे बोहलो मोडो कर दियो नी ?' पुजारीजी पूछघो ।

पुजारीजी अेक साग ई घणा सारा सवाल कर नाख्या । राण मूढ रो डाटो खोलता उबलो दियो— थोडो काम हुयग्यो । टुरियो तो बगो ई हो पण मारग म थोडो ताळ ठैरग्यो हो । वन आवतो राणो बोल्यो—'आप लोणा रा दरसण करघा न बोहला दिन हुयग्या हा । सोच्यो, मिलणा ई हुय जासी अर छोटी मोटी काम है जिको ई सलटाय लेसा ।'

'ओ तो चोला करघो ।' पुजारीजी पाछा माय बडता बोल्या ।

गणेशजी र मंदिर सार अेक ओरो हो । ओर म दा भाचा पडघा हा । अेक तो खाली हा अर अेक माथ ओढण विछावण रो सराजाम पडघो हो । राण सराजाम लायन माच माथ राख दियो । भाटो ढकन पाछो आयो अर बारणो ढकन दोनू अणा बातों करण लागग्या ।

भखावटो हुवताई दोनू जणा उठर जरूरी काम सलटाय न आप आपरं काम लागग्या । पुजारीजी पूजाघर म बडग्या । राण साड न पाणी पायर नोळ लगायन गणेशजी री बगेची र लारल बीहड मे चरण सारू छोड दी । बूची साड चरण लागगी ।

राणो गणेशजी रा दरसण करण न चाल्यो । पोसाक परघा गणेश भगवान बंठा लाडू खाव हा । धोळ मकराण भाठ री बणियोडी मूरती मूढ बोल ही । सूरज री पली किरणा पगा म रम ही । गणेशजी रा दरसण करघा पछ पाताळेश्वर रा दरसण करण चासत चाल्यो । ओळ बारण स छाटी छोटी पेडघा र सार सार नीच उतरघा । पारवती शिवजी री जळरी बण्योडी ही । पारवतीजी लाल पोसाक परघा साम ऊभी ही । मकराण र भाठ माथ कोरणी करनै पारवती पाचू कपडा परघोडी बणायोडी ही । शिवलिंग माथ तिपाई माथ राख्योडी ताब री नेळसी सू बूद बूद पाणी टपक हो । अळघ सू देखता इया मालम पड हो जाण शिवलिंग दो भाठा जोडर बणायडो है, पण हाथ लगायर देख्या सू ओ भरम मिट हो । कारीगरी मूढ बोल ही । जळरी र हाव लगायन लिलाड अर आख्या माथ फेरघो अर पारवती र चरणा म माथा निवार मगल कामना सारू आशीर्वाद माग्या । दरसण करन पाछो शहर कानो चाल्यो ।

गुपचुप

शहर मे मिलण भिटण सारू गणेश वगची सू बार निकळघो । डाडी-डाडी दरवाज कानी चाल्यो । डाडी र दोना कानी सूकी सवण हांगरा री खायोडी ऊभी ही । कठई कठई पोठा अर मीगण्या सेवण माथ पडी ही । रात नै ठड र सागं भीणी भीणी घबर पडी ही जिकी सेवण माथ मोत्या रा दाणा ज्यु चमकं ही । घबर री उण बूदां मे सौ सौ सूरज अेक साग ई निखरता दीख हा । तावडो चिलकं हो पण पून री ठड सू उण रा पग निमळा हा । ठर ठरन चालती पून सू गाभा डील सू लपेटीज हा । हाथ ठड सू ठर हा । आगळघा रा परू ठड सू अकडीज रया हा । राणा गणेश दरवाज सू शहर मे बडघो । च्यार छव हखाळा माच माच बठा तावडो लेव हा । दरवाज र जीवण हाथ कानी दो भूण रो कूवो हो । माळी कूवो वाव हा । खेळघा पाणी सू भरी ही । भिस्ती मसक भर भर न पाणी ल जाव हा । कोठ सू पखाला भरीज ही । पणिहारघा री भीड कूव माथ ही, जिकी कुभारा, जाटा अर माळघा र घरा री ही । सासर खेळघां सू पाणी पीव हा । सूरडा अठीन बठीन ना ठ हा । गिडक तावड मे पडघा सिसक हा । रामचंद्रजी र मिंदर कनकर हुवतो राणो बजार मे आयो । बजार री दुकाना खुलगी ही । धान री दुकाना आग मोठ, बाजरी, गवार अर मूगा री दिगलघा लाग्योडी ही । चिडघा अर कबूतर अठीनै बठीन बिखरघोड नाज रा दाणा चुग हा । दिगली र बिच लाठी रोप्योडी ही । ताकडी बाट लिया दुकानदार धान तील हा । सासर फिरता फिरता धान मे मूडो मारण न खस हा । ग्राहक धान खरीद हा । धान री दुकाना र सार पसारघा री दुकाना ही । पसारघा री दुकाना र सारकर हुयनै

मारग लक्ष्मीनाथजी र मिदर जाव हो । मिदर घाटी उतरघा पछ पाछी ऊचाई माघ हो । घाटी रो उतार सागीडो हो । मारग र दोना कानी लखारा, बिसायतिया अर रगरेजां रो दुकानां ही अर घर हा ।

दो घडी दिन चढग्यो हो । पट ढकीजणआळा हा । दशनार्थी खाया खाया मिदर कानी जाव हा । छातीसूणी घाटी दोरी ही । बहली रो भावणो जावणो मुसकल हो । मोटघार-लुगायां री भीड तर तर बघती जाव ही । राज रो मिदर हुवण सू उण री पूरी भानता ही । पुष्टिमारगियां रो मिदर हुवण र कारण लक्ष्मीनाथजी री दिन मे दो तीन भांवया हुवती ही । चढत सूरज साग भीड ई बघती जाव ही । राणो ई इण भीड म सामल हुवन ठेट ताई घवा खावतो भाग बघता जाव हो । मिदर सातरो बण्याडो हा । सगळो मकराण भाठ सू बणायोडा हा । मूरत्या मूढ बोल ही । सिणगार फबतो हो । लक्ष्मी साचाणीज लक्ष्मी ही । सोन अर हीरा र आभूषणा सू बणाव करघोडी लक्ष्मी पळपळाट कर ही । लक्ष्मीनाथजी साक्षात् लक्ष्मी रा नाथ ई लाग हा । राणो सोच हो—लक्ष्मी ! धारी माया अपार है । धार बिना तो ओ जीवन ई अकारण है । धार बिना ना तो घरआळा पूछ अर ना जात बिरादरी आळा । राज दरबार म भी धार बिना मान कानी मिल । धार रूठण सागई सगळा बिराजी हुय जाव । दरसण करन तुलसी चरणामृत अर परसाद लयर बो पाछो बार आयो अर च्यारूमेर घूम फिरने मिदर दखण लाग्यो । रातीघाटी रा खदेडा इता गरा हा क हाथी रा हाथी उणा म समाय जाव अर पाछो जोया ई पता को चाल नी क हाथी बठ गया ?

राणो दरसण करन पाछो आयो अर जामर बिलम खांची । घोडी ताळ ह्दाया करी । पछ सजनसा र डर कानी चाल्यो । फसील र सारे सार चाल्या जाव हो । गणेश दरवाज वन सू फसाल डागा र झूव वन हुवती कसाया री बारी कानी हुयन हुकमकोट वन निवळती ही । आ सगळो मारग भाडक्या सू भरियो हा । इणा म सूरडा दीडता रवता हा ।

हुकमकाट र साम दा सी पावडां माथ अनोपसागर हो जिकं माथ च्यार भूण लाग्योडा हा । बूचं मे अघाग पाणी हो । राज रा घोडा अर सासर अठ ही पाणी पीवता । बूच र सामन ई नुवो गढ खडघो दीख हो । सामन विल रा मुरज हा । नागी तलवारा लियां आदमी रात-दिन पोहरो देवता रवता । गढ़ री पोळ र साम ई नागी तलवारा लिया आदमी पोहरो देवता । पोळिया गढ़ मे आवण जावण बाळां रा पूरो ध्यान राखता । उणा री निजर सू बचर जावणो मुसकल हो । गढ़ रं ड्याव हाथ कानी जमी तळाव हो जिणर पीद मे कदई पाणी हुवण रो आभास हो । गढ कन घोडी चल पल दीख ही । अठ सू आग तो सेवण, घतूरा, आकडा अर बीरटघा री भाडवया ही । कठई कठई जाळ अर गूदघा ई निजर आवं ही । गढ र सामन जाळ अर खेजडा रो सागीडो भुड हो । गढ र उतराद काई च्यार सी पांच सी पावडा पछ सजनसा रो डेरो हो । राज रा ताजिमी सिरदार हुवण सू उणा र डर सार दरोगा री दो तीन भूपडघा ही । गोला सिरदारा री हाजरी म लाग्या रवता । दरोगण्या ठुकराण्या री सवा चाकरी म रवती । दायज म ड्यावडी ड्यावडा देवण सारू इणा रा टावर काम आ जावता । जवानी रा पाप उतारण म नाव इणा रो ई हुवतो । जर-खरीद गुलाम ठाकरा र जीवन रो अेक खास अग हो । अ पाप अर पुन रा भागी हा । फूठरी गोली जे कदई ठाकरा र चित चढ जावती तो आखी जवानी ठाकरा र साग काढती अर बूढाप म नाव र परण्योड कन आ जावती । उण सू पला जे भूल सू पग भारी हुय जावतो तो लसम र नाव सू सगळा पाप धुप जावता । जे कदई पासवान रा पद मिल जावतो तो उण रो जीवन सोरो निकळतो अर बूढाप मे ठाकरा री तरफ सू पेटियो मिलतो रवतो ।

राणो किल र पसवाड सू हुवता डर कानी निकळग्यो । डेर री सामळी भीत रोडा लगायर बणायोडी ही । भाठा लगायोडी बासक ऊची पोळ ही । असवाड पसवाड री भीता काची पाकी इटा सू बणायोडी ही जिका माथ खारो चूनो लगायोडे हो । लारल छेड बाड सगायोडी ही । अेक भाटो ई

हो । बढताई पोळ र मायन पोळियो मांच माथ बठो हो । सामन बाखळ ही । बाखळ सू आगे अेक लाबी-चौडी चूतरी बणायोडी ही । चूतरी र सार ई कमरा, साळ अर कोटडघां पड ही । आ सगळां माथे ठाकरा र रवण रा, पोढण रा अर रसोवड रा कमरा, परीडो अर ओरा ओरडघा बणयोडी ही । नीचला कमरा अर साळ भावण-जावणिया र बठण घासत ही । ठाकरा र ऊपर सू नीच भावण री मायन सू ही पेडघा बणायोडी ही । महफिल जमती जण दारू रा चपक अठे ही ढळता । रात न पासवाना सू हेत मुलाकात अठ ही ह्या करती । चूतरी र सार सार पडती दारू री जतरी ही जठ भात भात र स्वादा री दारू काडीजती । सारल छेड चौक हो । मायन सफा अर गुभारिया हा जिका मे जुध रो समान अर दूजो अडग बडग राख्योडो रवतो । चौक र मोड वार लाबी चौडी बाखळ ही जठ गामा, भैस्या, घोहा अर ऊठा री ठाणा ही । सेवण री दूगरी ही । बळीतो पडघो हो, येपडघा रो पिरावडो हो । लकडी रा मिरडा हा । लदाव सू बण्योडो दुमजलो सजनसा रो डरो सातरो दीख हो । डर र च्यारूमेर जाळ, गूदी अर बावळिय रा रूक्ष हा ।

राण कूटवा लाडुवां रो अेक ठाठो लियो । खाधो बदळतो बदळतो सज नसा र डेर कन पुग्यो जण दूपारी ढलण लागी ही । पोळियो सुस्ती रा पाठ कर हो । घूई सू होळ हाळ धूवो उठ हो । पाळियो माच माथ बठघो बठघो चिलम पीव हो । गटो माच र सिराथ पडघो हो । राण न पीळ र माथ बडतो देख्यो जण खखारो करन पूछघो—

कुण हुसी ?'

‘ओ तो हू बदळतो राममरआळो । राणो बोल्यो ।

आवा पधारो सा ! ज माताजी री । आज अचाणचूक ई किया आयग्या ?

ठाठो राखतः राणो बोल्यो— इया ई काम सारू भायो हो । धनकी री मा दीबडी मेळी है वा देवण न भाया हू ।

‘ओ तो भायो ई बरपो । काम रो काम अर मिलण रो मिलणो ।’

‘आ ही सोच न आयो हू । समान ई पुगाय देसू अर ठाबरसा सू ही जे माताजी री हुय जाती ।’ साली चूतरी देखर आग बयो—‘टाकरगा अठ कोनी दीख, बार पधारघोडा है काई ?’

‘हां ठाबरसा घोडा दिनां पैली ई उनराद न रवाना हुया है । आवो, बठो ।’ मांच रो सिराणो टाली बरतो बोल्यो । पछ चिलम भाडर गटे मू तमाखू बाढन चिलम पाछी भरण लाग्यो । आग बवण लाग्यो—

‘दो-अेक फूब छांच लो । पछ सनसो बर देसू ।’

‘फूब तो खाचोला ई । डरा बस्ती सू अळघो पड ।’

चिलम चेटाय न देवतो थको पोळियो घोव्यो—‘लो सा !’ राण ‘हां’ बयर साफ रो पलो बाडर साफी माय लगायो अर चिलम खानी । पछ हाल चाल पूछण लाग्यो । कुण कठे गयोडा है, बढ आसी । सगळा समाचारां रो मुगतान हुवण लाग्यो । राण री आख्या च्यारूमेर छोह लेवती फिर ही । पोळिय सनसो देवणन चाल्यो ।

बाखळ नै पार करघा चूतरी र सार जनानी डघोढी । मांय बडर हेला पाडघो । माणस रो पाछो पडूतर आयो । घनकी रो नाव मुणीज्यो । घोडी ताळ मे पोळियो पाछो आयो अर बोल्यो—‘आप डघोढी म बडर पेडघा कन खडघा हूवो, अबार आ जाव ।’ राणो ठाठो उठायनें आग चाल्यो । राण री आख्या च्यारूमेर री जाणकारी लेव ही । पावलो ऊठ डळन तावड मे घूड म लिट हो । रिसालं म बँवतो बूढो हुयग्यो जण डेर मे पाणी रा ढाचा ढोवण सारू छोड दियो । घूई माय ढाचा ढोवता ढोवता टाक्या पडगी ही । सगळो डेरो सूनो सूनो लाग हो । मिनखा री चल पैल कोनी दीखी । राणो मन मे राजी हुयो । डघोढी मे बडर मोड कन ऊपर सू उतरती पेडघा कन खडो हुयग्यो । अ जनानी पेडघां ही । पेडघा री ऊचाई र साग छात बण्योड़ी ही । चानणो आवण वासत पेडघां री ऊचाई र हँसाव सू तिरछी तीन च्यार भाठ माय

खोदघोड़ी जाळघा लाग्योडी ही जिक सू चानणो अर पून आ सक । पेडघा ऊपर चौक म निवळती ही ।

सिध्या पडण लागगी ही । चानणो घोडो अधारो लेयर पेडघा म आव हो । घनकी होळ होळ पेडघा मू नोच उतर ही । नीबू-वरणी ओढणी ओढ घोडी ही । ओढणी सू ई मिलतो जुलतो छोट रो लहगो परघोडो । उणसू मिलती काचळी मार्य फतोई । बावा अकूणी कन रम ही काचळी । काचलो री दूक्या फाट ही । नीबू वरणी ओढणी मय सू भाकतो मूढा पळपळाट कर हो । भुकती तिरछी आख्या मीन केतू न मात देव ही । उतरती री बाजती बीछ्छी सम माथ ठेको देवती ही । आख्या री भवा अर बीछ्छी रँ ठर्क मे होड ही कं घणो आकर्षण किण मे है । भवा मे बाकपण र साग साग पुसब बाण रो मद ई हो । नीच उतरन बा जण बोली— पघारो सा । तो इण सबद र आग कोपल रा सुर ई फीका पड हा । सामन घोडो मूढो ऊघो करन जण देखण लागी तो वा रति री साक्षात् मूरती ज्यू लागी । राण रो ताळवो सूकण लाग्यो । थूक गिटतो बोल्यो— लाडू भेज्या है' जोर देयन बोल्यो—राजीखुसी रा समाचार कथाया है ।' फेर होळमैक कयो—'ठाकरसा याद कर है । पाछी चालसी काई ?' अर फेरु सागी सुरा म कवण लाग्यो—दो च्यार 'दिना पछ पाछो जासू जण मिल णन भळ आसू ।' ठाठो लेवण वासत बी जण आप रा हाथ आग करघा, इया मालम पडघो जाण उणमे अक खचाव है चुबक री शक्ति है जिकी सगळा न आपर कानी खाच है । सरमा भरती बोली— अठे काई कदर है ?' 'इया क्रिया ?' 'रग चढता बल्लत कोनी लाग । पण काल पाछा मिलण वासत आसो जण सगळी बाता करसा । घोडा और मोडा आया ।' इतो कयर बा पाछी मुडर चढण लागगी ।

राण न इया मालम पडघो कं साची ई ठाकरसा रो मन इण र साग पाछो जाव है । इण र बिना उणा रो मन कानी लाग तो आ कोई अजोगती बात कोनी । पाछी चढती घनकी री ओडी माथ जोर पड जण बा फूल गुलाबी गीवण लाग जाव अर पाछो पग उठायो पछे घोळी । राण न इया मालम

पडघो कै अेडी बाध दाई भळको मारं है । ओठणी मांय सू कडपां ताई भाकती चोटी रो फूदो इया मालम पड हो कै कामदेव र दमाम माय पडत डकं री चोट विजय री सूचना देवै ही । उणरी चाल मे अेक भाकपण हो, असमजस रो भाव हो । आप री उपस्थिति रो आभास देवण सारू राणै खस्यारो करघो अर मुड नै जनानी डचोडी मू बार आयो । साम मांच माय पोळियो निश्चल भाध सू बठो हो ।

राणो पाछो पोळिय वन पूग्यो जण उण पूछघो—‘बात हुयगी ?’

‘हां । समाचार भुगताय दिया ।’ राण आग कयो—पाछो जासू जण ओर मिल लेमू ।’

‘फूक और खाव लो । भरू चिलम ?’ गटो सिरकावतो बोल्यो ।

‘हां, चिलम तो मारणी ई पडसी । सातरी बणायोडी है । कन बठतो राणो बोल्यो ।

तमाखू पोली करन चिलम भरी । घूणी माय सू भीगणै रो खीरो काडर हाथ र सारे सू चिलम माय फोडघो । फूक लगायर चेतायी । साफी लगायर भडकायी अर राण कानी करतो बोल्यो—‘लो, सारो ।’

साफी फटकारन पाछी लपेटी अर सागीडी फूक खांची । चिलम माध ली उठण लागगी । पाछी देवतो नाक सू घूवो काडण लागग्यो । घूवो कबूतर री रग रो हो । अेकर तो अेक साग ई गोट बणायर निकालघो अर पछ छल्ला बणायर सगळो घूवो छोड दिया । अस्थिर विचार घूव र साग ई रमग्या हा । निश्चित भाध सू राण उठर ज माताजी री करी । जावण सू पैसां फेर मिलणन आवण रो कयर बो टुर बहीर हुयो ।

सूरज दरखता री टेचरी माध ठरण लागग्यो हो । ठड बधण लागगी ही । पून मे अेक ठराव हो । रात पडण री त्पारी बरतीज ही । बारं आया पछ राण री चाल मे घीरज आयग्यो हा । आख्यां की खोज ही । सामै मारग हो । दोना कानी अळसीवाडो हो । अेक गळी डेर र लारल कानी जाव ही ।

राणो गळी र सार सार घालण लागण्या । गळी डेर र लारल बारण बन
 जायर बंद हुवती ही । ओ बारणो लुगायां खातर हो । बखत वेवखत माणसा
 रो न ठुकराण्यां रो अठीन सू ही आवणो जावणो हुवतो । सासरा सारू घास
 फूस अठीन सू ही आवतो । सांसरा रो मारग आ ही हो । च्यारूमेर सूनवाड
 हुवण सू खेजडा बोरटघा, सेवण, धतूरा अर आकडा चोखी तर पनपे हा ।
 अधारो पडघा पछ लारल बारण सू आवणो जावणो काम रो कोनी हुवतो ।
 जरख अर सूरडा अठीन आवता जावता रवता । लारल भाट र सामोसाम
 सागीडी जाळ अर गूदी ही जिण मे भूत भूतणी रो बम हो । अठीन सासर
 भूल्या भटक्या ई आवता । गूदी र नीच ऊभो ऊठ ही को दीखतो नी, इसी
 गरी अर भुक्मोडी गूदी ही । निजर पसार न राण जागा देखी अर खाथा
 खाथा पग उठायर गणेश दरवाज कानी चाल्यो ।

•

असमजस

लाहुवां रो ठाठो लेयर धनकी पाछी चढण लागी जण इयां मासूम पडधो व बीरा हाथ टूटे हे । हायां र साग मा ई टूटतो जाव हो । पीडघां फाटण सागगी ही । भार सू टूटतो मन डील नें तोडतो जाव हो । मर पघन बारण वने पूगी जित न उणरो साम उखडण सागग्यो । बारण रो मारो लयने ऊभी हुयी । उणर चंर माय अक नूवो सवाल घूमर घाल हो । तिलाड माय पसीने री बास आषण लागगी । बीं लिलाड माय पलो फेरघो पण बठे की कोनी हो । मन रा बम हो । बम अस्थिरता री मा हे । सामल ओरिये मांय सू धनकी री साषण मिठबोली बारै आयी । धनकी रा डग डाळा देखर वा खाघी चाल सू उणर वन आयी । बोली—'इता सारा साडू वठे सू लायी ?'

'मा भेज्या हे ।

'तो इयां आमणदूमणी कियां ?'

'याद आयगी ।'

'मिल्यां न किता बरस हुया हे ।'

'दो-तीन बरस ।' धनकी याद करती बोली ।

'मन ई देख ।' आगळघा र परवां माय गिणती बोली—'तीन बरस तो मा नें गुजरघा नें हुयग्या अर उण सू क्यार बरस पली मिली ही । रातवास रो मिलणो कोई मिलणा कानी । अर अब ता बीरो सपना आषणा ई बड हुयग्या हे ।' मिठबोली अक लाबो निसकारो नास्यो । कोटकी वम

घनकी न छोड़ती बोली—'हू तो कठीन जावती कठीन री ई बाता मे बंधन लागी ।' अर बा परीहै कानी बूही गी ।

घनकी ठाठो उतारन आळ मे राख्यो । बीन इया मालम पड्यो जाण बी आपरी छाती-रो बडो भारी भार उतारन राख्यो है । इण भार मे अक मोह हो, अक मिठास हो । नूतो हो जिक न बा चाव ई कोनी ही अर चावती भी ही । अळगो राखणो चाव अर वन राखण री इछा ई राख । बी मे अक आकषण है धारू दो दरद है, कमूब रो कडवास है । फेर भी घनकी बी कडवास न लेवणो चावै ही जिक मे जीवण रो अजब गजब रो रस भरघोडो हो ।

दीय वाली रो बरतत हुयग्यो हो । मिठपोली दीबट माथ राख्योड दीय न चास ही । ठुकराणीसा वेगा ही अरोगण करन पोढण लागग्या हा । सामल चौक मे पग पसारती ठड न देखर घनकी आपरी कौटडी रो बारणो ओढाळ लियो हो । पून उतावळी जाल सू चाक ही । मन री गाठचा आम म बिखरयोडा तारा ज्यू ही । ज्यारूमेर फलता सरणाटो हीय ज्यू उदास हो, ठडो हो, अर हो टूटचाडा विचारा सो भटकयोडो । घनकी सोच ही आपर विस म आप जिती आधोडी बना र विस मे । अर सगळा सू छेडै उण लोभा र विस में जिका रावळ मे लुगाया माथ मर हा अर जुघ मे ।

बिखरचा विचारा रो कडचा कणई टूट ही अर कणई जुड ही । टूटती जुडती आग वध ही । घनकी विचारा री तर टूटती जुडती पसवाडा फेर ही । पण आ सगळा रो इतिहास इनमान सू 'यारो' है । विचार अक भोग्योड जीवण रो मनन है अर जीवण वास्तविक घटनावां रो ढेर । जरूरत जीवण री जवरी भूस है । भूख रो परिष्कार विचारा रो छेने । घनकी अक जरूरत री जडी ही अर विचार जरूरता री स्मृति । इण उळभण मे घनकी गाता लगाव ही । उणर कन ई प्रेमा रो माचो हा । बा बड ठाठ सू नीद लव ही । काल काई हुसी इण रो विचार बा कोनी करती । प्रेमा फकत आज र सार जीव ही । जद कदई ठाकर सजनसिधजी उणन बुलायी, बा बड धीरज सू गयी

जाण उणर साग की हुयोई कोनी । वेई दिनां याद कोनी करी तो बीं विचार ई को करघो नी । त्रिकं दिन घनकी अठ भायी अर उणर रघण री सराजाम प्रेमा र भाग करघो तो सरमावती बोली धार जीवण मे काटो घणनं आयगी ह । जण वा हसर बोली कं ओ ता मूत रो नाळो है । रोटी रो मोल देवे है । देवणआळ री मरजी है लेवे की नी । पण मन पूछं तो वेचू ह क ठावरसा ना मन बुलाव, ना तन बुलाव । आपरी ठुकराणी न ई राख । घनकी नं मालम पडघो क वेमा रा विचार किता ऊवा है । आत्मी लुगाई रो अेक मानसिक नातो है । आदमी लुगाई विना अघूरो है जर लुगाई आदमी विना अघूरो । पण ठाकरा र तो ओ रिस्ता दो घडी रो है ।

घनकी दूषड विना मे लाग्याडी ही । ना ता विणो न कय सकं अर ना सला मूत कर सकं । माय री माय गौली लकडी ज्यू सिलगतो जावे ही । निणय ई जोखम मू भरघोडा हो । हा अर ना रो पडूतर नूब जीवण री भूमिका ही । अठ वा सिडत कीडा मायलो अेक कीडो ही । स्वतंत्र रूप सू उणरो कोई अस्तित्व कोनी हो । भावण रो नाव निसाण ई कोनी हो । हुकम री तावदार ही । पण बठ बा अवेली ही । कतबो हो । नारी नारी री जळण ही । ईर्ष्या ही । रात अठ सू छोटी ही । लारली वाता कन आवण लागगी । वा देवण लागगी । अेक छोरी र रूप मं कवराणीसा र आग लार फिरती । परघोडा गाभा छोटा अर ठीक ठाक करन परती । होळ होळ पूरा गाभा आवण लाग्या । माळिय म भावती जावती रवती । पाणी भलावती । टसरियो ले जावती अर बसूबो बणायर पूगावती । अेक अचभो हुवतो । नूबो असास हुवतो । उत्सुकता सू देवणो चावती । वाता सुणणी चावती । पण पूरो मोको कदई मिलतो कोनी अर डर स इछावा न दबावती रवती ।

कवराणीसा र सितान करती वेळा पूछ ई लेवती क आपरी छत्या माध भरुटिया किया लाग्या, अर साधळा माध अ सनाण काय रा है । आज ताई तो अ कोनी हा, अय किया हुयग्या । इण भोळपण माध कवराणीसा

हस्या अर कवरसा न पूछण रो कयो । इण उतर सू बा चुप हुयगी । पण जिज्ञासा शात कठ हुयो ही ? अर अणजाण प्रश्न ओर घणा रूपा मे आख्या सामे नाचण लागग्या । ओरत एक प्रश्न भी है अर पढूतर भी । ओरत प्रश्न खडो कर सक पण ईर्ष्या कोनी दबा सक । जिज्ञासा सू आपरी सायळां न देखी, छात्या देखी, हाथ फेरन देखी क कठ ई कोई अवस्था रो सनाण दीख है काई ? पण अणचाह रा भाव ही कोनी हा । भोळपण री बात माथ आज किती हासी आवै । न्याव काय र वासत हुव । बीन बीनण्यां न कन कन काय वासत सुवाव । अ सगळी बाता समय र लाव प्रवाह मे खुद ई समझ जाव । अ सगळी बाता समभावण सारू ना तो कोई कव अर ना कोई बताव ।

बखत बीततो गयो अर सगळी बाता आपोआप ई समझण लागगी । आज जण वा वा सगळी बाता न याद कर जण उणर कानां माथ लाली दौडण लाग जाव । आख्या सरम सू झुक जाव । कवराणीसा जद कदई जळनवश बा सगळा सवाला न पाछा सरू कर अर बताव क ठा पडियो—अ सगळा किया हुया ? जण द्वेष मू जळण लाग जावै । अर अधिकार हुनन सारू ओर खुलन सुरति सुख लेवणो चावू जिण सू बखत रो भाव बघ अर पासवान रो पद मिलन बुढाप रो सराजाम हुय जाव । समय सारू मन मे अणजाण्या अर अणचीत्या भाव आवण जावण लागग्या । डील मे रळी फूटण लागगी । मायल मन मे बम हुवण लागग्यो क कठई उजाड मे मुरभाय नी जाव । गळी मे बिखेरणी नी पड । स्याणो आदमी आग री सोच अर सगळी बाता रो पला ई सराजाम कर लेव । अब उणन याद आयो वं ठाकरसा उणरो खाड साथ इण खातर ई व्याव रचायो हो । उणन बडो ही आतरिक दुख हुयो कै आ नाटक किती धरमहीन है । किणी न भोगण रो मारग है । रोस घणी ई आयी पण करे काई ? वा जरखरीद है । उण रो स्वतंत्र अस्तित्व कोनी । उणरो जीवण भेव अणबूझ पहेली सो है ।

रात पछ दिन अर गिन पछ रात ओ ही क्रम वरसा सू चालतो आयो है अर आग चालतो रैसी । पण इण क्रम र साग मित्रह लुगाया मे फेर बदळ

हुवतो रैव । आ जण सरोते सू अझीम रा किरचा बणावती जण किरचा ई
 फूडरो रूप धारण करन इण री ओगळपा रो चूमो लेयन बेहोश हुय जावता ।
 भोरां रो जण वसुबो ढळतो, बाटकी दूरी रं असास सू ही पिघळण लाग
 जावती । रूप रो फुठरापो किरचा मांय सू कसूब मे दीखण लाग जावतो ।
 चतराई तो छिया दाई उणर लार लार ही घूमती रैवती । बखत री जरूरत
 रो पेट घोधी बढाया सू कोनी भरीज । अर बखत रो मोल कूतणियो अठ
 कोई दीख्यो कोनी । जिको बखत रो मोल समभणियो ही वो अणजाण
 वण्योडो हो । इण कारण जी मे खीळ अर ईर्ष्या दोनू साग-साग पनप ही ।

●

नूवो रिस्तो

सीयाळो भरजवानी म हा । ठड सागीही पड ही । डाफर बाजणी सरू हुयगी ही । पोर-अेक रात हुयगी । रावळ म सोपो पडग्यो हो । क्वरणीसा पूरा महीना हा । बीदावाटी कानी सू क्वरसा न आया न दो अेक महीना हुयग्या हा । इक्यातरा मुगत न क्वरसा थोडा ठीक हुयग्या हा । क्वरणीसा भाटी परवार सू हुवण र वारण परवार रो नसो घणो हो । आपर खानदान न घणो ई मानती ही । ओ रिस्तो खानदान ऊवो मानर कोनी हुयो हो पण अेक असान उतारण सारू हुयो हो । ओ सगळो काम सिरदारा रो हो, लुगाया ना ता आ वाता न समझ ही अर ना समझण री जरूरत ही । आदमी आदमी र काम आव । आज हमा तो काल तमा ।

क्वरसा र सोवण रो बखत हो । सीरख ओडघा सूता हा । पण नीद असवाड पसवाड ई कोनी ही । आळ म दीयो जग हो । मघरो जगतो दीया अघारो भगावै हो । बाती र मूढ मार्य गुल हो, इण कारण थोडो धूवो निकळ हो । सूत मिनख न असास हुय जावतो क कोई ग्वावै है । घनकी कूसूबो लेपर आयी अर पगाथ कानी खडी हुयर कयो— अरोगो सा । थोडी ताळ चुपी रंयी । बा फेरू बोली— अरोगो सा ।

हा अठीन आ । उठता क्वरसा बाल्या ।

बा सिराण कानी दो अेक पग चाली । क्वरसा उठन बठग्या हा । पगा माथ सीरख नाखर कटोरी झाली । आगळघा सू कटोरी झालता क्वरसा उण री आगळघा भी दवा दी । हाळ होळ पीवण लागग्या । उण र डील मे

अेक सरणाटो दौडग्यो । कटोरी पाछी देवता बान्या—‘घोडा दवा देयी डील
टूटे है । मोडो, घोडो ओढाळ दे । सामी पून आव है ।’

कटोरी राखर मोडो ओढाळ नै धनकी पाछी सोरध माथे सू दबावण
सागी ।

‘इया तो जोर ही कोनी साग । ईसर सार बठर मांपन हाथ धालर
दबा ।’ पसवाडो फोरतो कवरसा क्या ।

धनकी कंय मुजब दबावण लागगी । कण ई कडघा दबाव ही अर कणई
मगर । उण बखत उणन इयां मालम पडघो जाण दूवयां माथ हधाळी
फिर ही । बा सरम सू भीजण लागगी । सगळ डील म अेक अणजाणी चेतना
बापरण लागगी ही । बीरा होठ ना’ कवणी चाव हा पण ब हात्या ई कोनी ।
उणरं लिबाड माथ पसीनो आवणो सरू हुयग्यो । जी मे खळबळी मचगी ।

भोर जोर सू दबा ।’ कवरसा बोल्या ।

पण धनकी रा हाथ ठीला पडता जाव हा । अर इणर भाग ई उणरी
काचळी कसमसीजण लागगी । होळ-सीक बोली—‘ओ काई ’ जित तो
होठां माथहोठ आयग्या ।

उठर पाछी गयी जण रात आधी सू घणी ढळगी ही । दिनूग धनकी
सरमावती उठी । जाण बडो भारी पाप कर दियो हुव । वम रयो क कोई
ओळभो देवला । आखो दिन मदेह री छिया म बीतग्यो । किणी कयो अेक
सबद ई कोनी पण अेक ग री मुळकाट जरूर फेंक देवती जाण सगळा रात री
घटना सू परिचित है । ओ कोई नुवो काम कोनी हो । अेक न अेक दिन तो ओ
हुवतो ई । उणर गाला माथे सून सी ही । छात्या पीचीजती लाग ही । अर
जाध्या काकडिये ज्यू फाट ही । सीधा चालणो ई मुसकल हो । आखो दिन सरम
म निकळग्यो । सिइया पछ फेरू कसूब रो हेले आयो । जिक दिन पछ कसब र
बाटकी री ठोड धनकी रा होठा ले ली ही । धनकी रो नसो चढतो क पसवाड
पडी कटोरी ‘तू पी - तू पी’ करती ई रय जावती ।

फेर बखत पसवाडो फोरघो जण विक्रमपुर आवणो हुयो । अर आया पछ जावणो मुसकल हुयग्यो । पसवाडो फोरती घनकी सोच ही—अ सिरदार है जिवा शरू पी पीर आपन मदवा कर । जिवा घुदा टियां खडघा हुवै ब जग मे लडर काई चाल करसी । जिका रो खून दारू अर अफीम सू काळो पढग्यो है ब आधा हुयन । घृणा सू पसवाडो फोरघो अर सूकत कठां न धूक सू आला करघा । बा आधी नीद मे ही अर आधी जाग ही । उणन इया मालम पढघो जाण कोई घापी देव है । अर सुणीज्यो—घनकी हू तन लेवण न आयो हू । बा आकळ बाकल हुयन उठी । बारणो खोलन देहयो—ऊच गिगन मे तारा मुळकं हा । डाफर फटकारा भारती चाल ही । बा ठड सू कापण लागगी । बारणो ढकर पाछी सीरख मे बडन सोवण लागगी ।

सिया मरती कूबडी बणण लागगी । नीद आह्या री पलकां सू ओभळ हुयगी । पसवाडो फोरता फोरता ई भाख फाटण लागगी । नीद रो मिस करघा सूती रयो । मवरिय मे घटी री धरधराहट हुवण लागगी । गाळो घालती बेला घटी रो पाट अकर तो ऊबड स्वाबड हुवै पछ बो मधरो मधरो चालण लाग जावै । पीसणवाळी लुगाई री चूडघा चाल माथ ठेको देव । नीद पलका माथ उतरण लाग जाव अर उणरो होळ होळ नाक बोलण लाग जाव । पगा री घप घप अर घुसड घुसड सुणीज जण बा हडबडार जास अर बारणो खोलर बार आयन देख तो तावडो आगण मे रमतो निजर आव ।

राज रो पानो

जीवन अेक खुली पोथी है। रीजीन रो काम पोथी रा पाना है। आपा लोग रोजीन रा रोजीन बा पाना न भरता जावा हा। आवणआळी सतान उण पाना रो नूब सिरें स मूल्याकन कर। काम सारू ही नाव अमर हुय नी तो डूब जावें। मरतो मिनख आपरा करघोडा सगळा पाप अर पुण्या न देखण लाग जाव अर रोवण लाग जावें। ओ ही ससार रो दस्तूर है। स्वारथ सू भरघो मिनख अपण आप न फरिस्तो समझ अर बाकी सगळा नै पापी। पण पापी अर फरिस्तो किणी रें लिलाड माथें कोनी लिखपोडो हुव। आपर कामा सू ही आदमी री पचाण हुवें। काम ई आदमी रो मोल है। पण ओ काम कितो निकमो है इण रो पतो ही कोनी चाल। काम रें लार स्वारथ दीख, घोखो मिल पण मूढ माथ शालीनता दीख, नम्रता दीख अर मीठो उत्तर निजर आव। इण सगळ दृश्य रो इतिहास बडो ही मीठो हुव।

विक्रमपुर रो राज दिन दूणो अर रात चौगणो बधतो जावें हो। राजघराण रो मुगला र साथें घोखी सबध रयो। विरोध कर तो घाटो हुवें। राज दरबार मे ऊचा ऊचा मनसब मिलता रया। मुगला र आक्रमणा मे सेनापति रा सहायक बणन दिखण ताई जावता रया। लूट खसोट करता अर घन परबारो ई विक्रमपुर भेज देवता। इण सू खजानो भरीज जावतो। राज रो खरचो थोडो ई हो। ज्यारू कानी भरूट रा मदान हा। बारला रा घावा हुवता कानी। अेके कडख पडतो विक्रमपुर सदाई सुरक्षित रवतो। रयत थोडी हो। काळ दूजें तीजें बरस पडतो ई रवतो। देख चाकरी थोडी ही। मुगला रो हालत बिगडती ई अठारवी सदी मे विक्रमपुर रें वतमान राजाजी रूपसिंहजी

... स्वतंत्र राज बनाय
 ... करी। सगळी राखी हुया
 ... करणो।

... नौ देवण री कसम
 ... यात्रा करी। कित्ता री,
 ... सावधानी सू नीर्ग राखण रो
 ...

... राजवद दवा दारू सरू करी।
 ... भाव बणग्यो अर छोटो भाई मूरतसिंह
 ... मरता साम्या। जण
 ... जावू
 ... राख्या। ब सिर री सोगनां खायर
 ... हा। सगळी बात न समझर
 ... ही
 ... सोग रो देलायो
 ...
 ... पार
 ... राजा साग करणो। च्यारा
 ... करणो। कई
 ... दियो। गोल्यां न लालच
 ...
 ... न
 ...
 ...
 ... तो आ ही आवता

राजतिलक हुयग्यो । अन्नदाता री घणी घणी खमा री उद्घोष हुयग्यो । रूपसिंहजी रा हिमायती रात्यू रात विक्रमपुर छोडर भाग छुटघा । जिष्ठा रैयग्या उणा चुपी ताच ली । राज री बाई विसवास, सूई पढता ऊधी पढ अर ऊधी पढता सूई हुय जाव ।

भतीज र खून सू मिल्यो राज खून री नाळो ई बणग्यो । विक्रमपुर री राजसिंहासन हासन लागग्यो । खून करणो तो सोरो ह्यो पण राज सभाळणो पणो दोरो । सिरदार माय माय विरोध करण लागग्या । सिरदारा री विश्वास उठग्या । सगळा आप आप र ठिकाण जावण लागग्या । राजाजी सगळी बाता समझ हा पण सगळां री विरोध ई कोनी लेवणो चावै हा । ठिकाण जावण री अरज्या मजूर करता जावै हा । बाई सिरदारा न राज तिलक री खुसी मे जागीरा दी । गाव बगस्या । सिरोपाव दिया । रतबा बधाया । नूवा पटा बाटघा । रीत रा रायता सगळा ही करघा । पण काळज म बढघो सीयोदाऊ निकळ ही कोनी हो । राजाजी नीद बेचर ओभको ले लियो हो । राज तो मिल्यो पण खजानो खाली हुवतो जाव हो । माटी रकमा री रिसवत दी । साग मिलावण सारू डराया घमकाया । वातावरण तर-तर विगडतो ई जाव हो । इण सगळी हालत सू वद घरमचद परिचित हो । राजाजी नै सगळी बात बतायी । सगळी बात समझ न वद घरमचद न राजाजी दीवान री पद दियो अर सगळा अखतियार दय न राज सभाळण री भार सूप दियो । वद घरमचद स्याणो अर समझदार हो । चतराई सू काम लियो । छोटा ठाकरा न आपर कानी मिलाया अर उणां न राजवी रा ऊचा पद दिया । थोकळसिंह नूवी परम्परा सू ऊचो पद पावण आळा माय सू अेक हा । नी तो छोटै ठिकाण न भूत पूछ हो क? बखत री फेर हो । मान अर रतबो बधग्यो । राजघराण मे पूछ हुयगी । सेना मे ऊचो पद मिलग्यो । भगवान सगळी चीजा अेक साग ई, छपर फाडर दी । आदमी सगळी पाय सक पण अकल तो आपर हीय री ई काम आव । सगळी बाता अचाणचक ई आयगी पण गुण बेगा सा कोनी आया ।

रो विचार हुयो क मुगल राज धराणै सू सबध तोडन स्वतन्त्र राज बणाय सेवा । सगळी सिरदारां नै भेळा करनै सछा सूत करी । सगळी राखी हुया अर इण काम मे पूरो हाथ बटावण रा वादो करघो ।

सिरदारा आपरो बैर मुलायनै राजाजी न धोखो नीं देवण री कसम खायी । राजाजी रात दिन अेक करनै च्यारूमेर री यात्रा करी । किला री, चौक्यां री अर धाणां री मरमत करवायी । सावधानी सू नीगं राखण रो पूरो बदोबस्त करघो ।

अवाणचक ई राजाजी न ताव आयग्यो । राजबद दवा दारू सरू करी । जपिया जप करण लाग्या । पण ताव तो भाव बणग्यो अर छोटो भाई मूरतसिंह काळ । राजाजी सगळी बात समझग्या । भरी जवानी मे मरता लाग्या । जण आपर छोटै भाई न अर विसवासू सिरदारा नै बुलायन कयो कै हू तो जावू हू पण आ टाबरा नै धार टाबरा ज्यू राख्या । ब सिर री सोगनां खापर विसवास दिरायो । राजाजी किता स्थाणा हा । सगळी बात न समझ गिटग्या । राजपूता री सोगनां दारू ज्यू हुव, जिक साग पीव उण री ही शुभ कामना वर । राजाजी रै मरतौ ई कसमा सगळी रयगी । सोग रो देखावो घणो ई करघो । मूरतसिंहजी आपर भाई र नाव सू राज चलावण लागग्या । स्वारथ भरघा पडयत्र भी सागे-साग चालै हा । बैन जिकी जवानी नै पार करण लागगी ही उण रो ध्याव ई बीख रै मारघोड राजा साग करघो । ध्यारा कानी सू बेफिकर हुयन नाबालिग राजा न मरावण रो जतन करघो । कई सिरदारा विरोध करघो जण बानै बागी घोषित कर दिया । गोत्या नै लालच दियो मारण वासत, पण ब भी इण पाप र साग रळण म इनकार करग्या । छेक्कड मूरतसिंहजी खुद ई अेक दिन हवामहल मे सूतै नाबालिग राजाजी न मार नाह्यो अर मरग्यो घोषित कर दियो । राज मे हाकी फूटग्यो । उथळ-पुथळ मचगी । राजगादी खाली कोनी रैय सके इण सारू पख रा सिरदारा कयो क आप ई गादी भार्ये विराजो । फेर महाराज रूपसिंहजी रा डीकरा भासी जणै उणान राजा वणाय देसां । मूरतसिंहजी तो आ ही चावता हा ।

अकाल री छिया

जण बाजो बिगडै है, भगवान ई सुण कोनी । राज र बिगडता ई मेह पाणी बढ हुयग्यो । घापर अवाळ पढग्यो । गांव उजडण लागग्या । कसवा खाली हुवण लागग्या । ठाकरा री फोज अर राज री फोज, जिवी रो ई बस पढतो बटोइया न लूट लेवती । थोळ दोफार ई सगळा नै लूटीजण रो डर रवतो । सगत हाथ ई मुळतान कानी सू टीडी फाको आयग्यो । टीडी-फाक रो जोर इतो रयो व जठी नै ई बो निकळ जावता सगळा खेजडां अर रोहीडां न चट कर जावतो । तीन दिना ताई घरती फाक सू ध्यायी रयी । जागा-जागां खाया खोद खोदर, लाय सगा लगार फाकै नै रोव हा पण बो तो कीडी नाळ सो बराबर आग बघतो ई जावै हो । प्रजा अर राजा री फोज्या दोना मिलर घणी ई कोसीस करी पण उण री चाल मे की फरक कोनी पडघो । रयत हाथ ऊचा कर दिया हा अर भगवान सू प्राथना वर ही क गाव रँ आस पास सू फाक र निकळघा पछ ई रात पड । जे रात पली पडगी अर टीडी फाकै न गाव मे ई रातबासो करणो पडघो तो दिनुग गाव मे लोगा रा हाडका ई कोनी लाघ ।

अचाणचक ई तीन दिना ताई काळी आधी अर बिरखा आवण सू टीडी फाको मरण लागग्यो । अर विक्रमपुर कन पूग्यो जण उणरो नाव ई नाव रँयो हो । खेता मे इण री परता लाग्योडी दीखै ही । बिरखा बखत चुकायर हुयी । जीवन सारू धान हुयो । घास रो सुआव चोखो रियो । कोई बात नी, मिनख मरता मरता बचग्या । सूसाडा भारतो ऊनाळो गुजरग्यो अर हाड दुखावती सरदी आयगी । डापर सागीडी बाजण लागगी । विक्रमपुर री

दूर दूर ठिकाणा मे उपद्रव हुषण लागण्या । ठाकरे स्वतंत्र हुषण लागण्या । नजराणो देवणो बंद कर दियो । रेल चाकरी आवणी बंद हुयगी । राज रो खजानो ठण ठण बोलण लागण्यो । हाय तोबा - मचण लागगी । राजाजी री फोजा दूटगी । सगळी विपदादां अके सां ई माथ आय पडी । दीवान धीरज सू काम लियो । ठाकरां री फोजा खतम बरण रो अलान करघो और राजाजी री अलग सू फाज बणावणी सरू बरी । इण सू बोहळा फायदा हा । राज री फोज बठोरता सू च्यारू कानी हुयता उपद्रवान दबावण लागगी । इण सू राज रो रतबो बघण लागण्यो अर विरोधी ठाकरा रो बम निकळतो जाव हो । राजाजी री फोजा रात दिन च्यारू कानी आवती जावती रवती । राजाजी बिरोधी ठाकरा री जागीरी ह्टाय न खालसा रो आदेश करता जाव हा । इण सू ठाकरा री ठकुराई र साग साग जमीन ई जावण लागगी ही ।

बिणज रा मारग धाडतिया सू भरीजग्या हा जिक सू बिणजारा रो आवणो जावणो चकग्यो हो । कतारिया ठरग्या हा । इण सू राज न बहोत ही नुकसाण हुवतो जाव हो । राज माथ दोलडी मार पड ही । सेठ-साहूकार उधार तोलणो बंद करता जाव हा । गाव गवाडी मे आबरू सू रवणो ही दोरो हो । विक्रमपुर रा दरवाजा सिड्या पडण र साग ई ढकीज जावता । शहर मे चोरा रो डर बघतो जाव हो । रमत दोना कानी लूटीज ही । अके कानी राज रा नुवा कर अर दूज कानी चोर डक्ता रो दबदबो । घोळ दोफार गावा न डाकू आयर नूट लेवता ।

अकाल री छिया

जण बाजो बिगड है, भगवान ई सुण कोनी । राज र बिगडता ई मेह पाणी बढ हुयग्यो । घापर अकाल पडग्यो । गाव उजडण लागग्या । कसबा खाली हुवण लागग्या । ठाकरा री फोज अर राज री फोज, जिकी रो ई बस पडतो वटोइया नै लूट लेवती । घोळ दोफार ई सगळा न लूटीजण रो डर रवतो । लगत हाथ ई मुलतान कानी सू टीडी फाको आयग्यो । टीडी फाक रो जोर इतो रयो क जठी न ई बो निकळ जावतो सगळा खेजडा अर रोहीडा नै चट कर जावतो । तीन दिना ताई धरती फाक सू छापी रयी । जागां-जागा खाया खोद खोदर, लाय लगा लगार फाकै न रोक हा पण बो तो कीडी नाळ सो बराबर आग बघतो ई जाव हो । प्रजा अर राजा री फोज्या दोना मिलर घणी ई कोसीस करी पण उण री चाल मे की फरक कोनी पडघो । रैयत हाथ ऊचा कर दिमा हा अर भगवान सू प्राथना कर ही क गाव र आसै पास सू फाक र निकळघा पछ ई रात पड । जे रात पली पडगी अर टीडी फाक न गाव मे ई रातबासो करणो पडघो तो दिनगै गाव मे लोगा रा हाडका ई कोनी लाघ ।

अचाणचक ई तीन दिना ताई काली आधी अर बिरखा आवण सू टीडी फाको मरण लागग्यो । अर विन्मपुर कन घुग्यो जणै उणरो नाव ई नाव रयो हो । खेता में इण री परता छाग्योडी दीख ही । बिरखा बसत चुकायर हुयो । जीवण सारू घान हुयो । घास रो सुआव चोखो रियो । कोई बात नी, मिनख मरता मरता बचग्या । सूसाडा मारतो ऊनाळो गुजरग्यो अर हाड दुखावती सरदी आयगी । डापर सागीडी बाजण लागगी । विन्मपुर री

रयत कनाळ मे तो गरमी गू बळती रयी अर सीयाळ म ठड सू मरण लागी ।
 मेह-पाणी हुया तो हो पण रत टाळर । लोग भूखां मरता मरता बच्या पण
 इण जीवण मे की भदरक कानी ही ।

बबई रेजीमट रो बडो अफसर पठानकोट जावतो विभ्रमपुर र सार-बर
 निकळघो । गोरवै रातवासो लियो । राजाजी मूरतसिंह ही न ओ समीघार
 मिल्यो जण मिलण वासत गया । घणी बातचीत करी । गधि करनै मदत लेवण
 रो जतन करघो पण बड अफसर साफ टनकार कर दियो कँ बबई रेजीमट रो
 अबार रजवाडा रँ साग कोई सधि करण रो विचार कोनी । राजाजी साफ
 पडू तर सुणन पाछा आयग्या ।

राजाजी फान रा काचा अर विचारा रा ओछा हा । विरोधिया अर
 सिवायत करण आळा न फासी चढा देवण री हुकम फटाक ई दे देवता । इण
 सू लोग मे खासो डर बठग्यो हो । सरता थका तो लोग फरियाद सारू
 ई कोनी जावता । चोखी मूडी भाग री मानन भुगत लेवता ।

राज रो खरचो बघतो जाव हो । आमन्नी घटती जाव ही । इण वासत
 नूई नूई रेखचाकरी लागण लागी । घूवो रेख बळीतो रेख सासर रेख
 जीमण रेख अर भडूला रेख वगर नूवा नूवा नावा री रेखा ईजाद हुयी ।
 जनता काळ सू तो मर ई ही, उपर सू नूई रेखचाकरी रो भार दता धधण
 लागग्यो क लोगा रो दोनू बखत चूण खावणो ई मुसकल हुयग्यो ।

डेरें की बात

ठाकुर मुजानसिंह राजाजी मूरतसिंहजी रा बाळगोठिया हा । बखत रो वकाजो घोखी तरें समभे हा । धावां मे ब मूरतसिंहजी रें साग रवता । नांव रो घोडो पणो पायदो ई हुवतो । बडेरां रो बणायोडो डेरो हो । सरघो दोरो सोरो सेय-देयर घालतो हो । मोर्क रो इतजार कर हा । राजाजी मरण लाग्या जणें मूरतसिंहजी न भौळावण दी जद दिन फुरण री भास ब धी । खरी-खोटी सीख देयर घणां कन पूगण सागग्या । खून रो नाळो घाल्यो जण आप ई घोडो सारो सगाय दियो । अब पूछणो ई काई ! मूख रा बाळ बणग्या । राजाजी रा खास आदमी हुयग्या । दिन पुरग्या । प्यारुमेर पूछ ताछ हुवण लागी । डेरें मे निसार आवण सागग्यो । ठाकरां री जागीरां छीनीज ही पण अठ तो जागीरी और मिली । मान-तान रें साग स्याणप आयगी । दो तीन धावा मे सफळता मिली पछ तो पूछो ई ना । रतबो दूणो हुयग्यो । छाती सवा हाथ घोडी हुयगी । राजाजी अहेसान रो पुरो बदळो उतार दियो । ठाकरां न ताजिमी सिरदार बणाय दिमा ।

मोहिसवाटी, धीदावाटी अर पळी र धावां मे घोखो पराक्रम दिलायो । आयुण रो मोरघो कमजोर पड़े हो । इण वासत इणां नें आयुण रो मोरघो सुप्यो । मोरच माय जावता जावता दीवान वैद धरमचंद दुसमण री रिडकां ही बाढ नाखी । चुगलखोर राजाजी रा मान रास दिन भरता ई रवता । खरी खोटी करण में कदैई छूवता कोनी । जण ई राजाजी रो हाथ उठतो, इणां रो हाथ साग तयार मिलतो । इणां रो धरम करम हो राजाजी री हां मे हां भर ना में ना । इणां रो काम हकारो भरण रो हो । राजाजी दीवान सूं नाराज

ता हा ही, दशा ई बठरी म पूछी नाव नियो । राजाजी घोसी तर दीवान सू नाराज हुयन गयानत रो नांव सगापर मृत्यु ग्ण्ड दे दियो । दीवान बेमौन मारपो गयो । रेषघाकरी साकू ठिकाणदारी साग करवाई करी तो सगळा ठाकर गारज हुयगया । मौकी देतर राजाजी रा कान भर दिया । अमानत म गयानत रो जुरम सगापर पासी चढ़ावण रो हुयम दे दियो ।

राजाजी माधूण र मोरध पमारपा जण आप र विसवासी अर जूभार लोगां न सागे सेमग्या । डेर मे दा अेक गोन्यो, राणी अर पासवानां रैयगी ही । इण कारण ठाकरां रो डरो गाली खाली साग हो ।

ठाकर अठ हुवता जण डेरें में रात दिन घोसी चळ-पळ हुवती । आस दिन हाजरियां सू धिरपा रवता अर दिन डळताई गढ मे जाय पूगता । राजाजी कन अठीनली बठीगली करता दो माची दो बूही करता । बसत चूक सक हो पण ठाकर चुगली करण मे चूकता बोनी । घडी अेक रात गयां ठाकरसा डेर आय जावता । जित उणां रा भायला ऊभा अडीकता साधता । गरमी र दिना मे मफिल चूतरी माघे जमतो अर सरदी मे साळ मे । माधी घडी मफिल चालती पछ कसूबो आवतो अर शारू जमतो । होळ होळ बारला सगळा लोग चल्मा जावता । ठाकरसा ओर म आ जावता । गोल्या री पुकार मचती । पासवानां रो वखत हुयतो । ओ रिस्तो अेक पुराणी अर नूवो मिल्यो जुल्यो रिस्तो हुयतो । रूप रो अर रोटी रो । सगळां सू बेमी ओ रिस्तो मजबूरी रा हुवतो ।

जद ठाकरसा अठ हुवता, रूप माय निखार हुवतो । रखेला, पासवाना आप र नाव रो इतजार करती । कदर्ई कदर्ई इतजार मे आली रात आख्या मायकर निकळ जावती । जे कोई नोद ले लेवती तो उण री हालत खसता ई हुय जावती । अ सगळी बखत रो इतजार करती क ठाकरा री निजर ठडी रैवे अर बुढाप मे डेर सू पेटियो खलू हुय जाव । मद रो रिस्तो बेहोशो सू हो अर मदमाती रो रिस्तो रीभू सू हुवतो । सगळा आप-आपरी बाल चालता । हार-जीत रो निणय तो आवण आळो काल ई करलो । अबार ता दोनू जणा

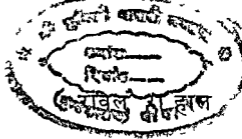
अेक दूसर नै भूमणो ई चावै ह। उणो री निजरां मे धापर चालाकी रवती । पासवानो आप रो मान देवती अर ठाकरो रो मान सेवती । पण धनकी इण हासत स अपरिचित ही । बा जठ ही बठ बा अेकली ही बा बवराणो । ओ अणबूम जजाळ उणन भावतो कोनी । बा जठ ही बठ उण रो मान हो, रुतबो हो । आप र अधिकार री अेकली ही । दायज म आयी, पण रूप अर गुणां र कारण ऊचा पद पावती जाय ही । पण अठ तो उण सरीखी केई बठी ही । ठाकरा री निजर माय रवण सारू अपण आप न लोयर बोसीस करणी पडती ।

धनकी मे धनकरा गुण तो समय री जरूरत सागे आया अर केई गुण भविष्य री जरूरत र कारण बातां बातां मे ई उण री मा बताय गिया । जरूरत पड्या धनकी अचेतन मन सू जद उणां रो उपयोग करपा ता उणन गरी सफसता मिली । पछ ता बा सगळी बाता न याद कर कर न पूरो ई फायदा उठावण लागगी । उणरो रिस्तो ठाकरां रो जरूरत मू हुयो पण अठे उण रो रिस्तो क्षणिक मुक्त रा हो जिण सू बा धरवावती । उण री चतराई इण मे ही क ठाकरसा रा काम तो बणावती रव पण पग भारी नी हुवण देव अर इण बात रा पती ही नी चालण देव । उणन दो घर अेक सागे बसावणा ह। ठाकरमान भी राजी राखणा ह। अर आपगे जीवन भी सुरक्षित राखणो हो ।

ग्याव म जण बा विक्रमपुर आयी अर उण री चतराई अर रखरखाव देख्यो जण ठाकर सुजानसिंहजी रो की मन हुयग्यो । घणी भांत री छोटी मोटी सुघड-सवर री तुस देखर ठाकरां री इच्छा उणन अठ ही राखण री हुयगी । सगळी जाणकारी सेयर ठाकरसा नम मे मागली । जिबा र कारण कवरसा रो मान हो उणां न ब ना कोनी कर सकया । अेक जरखरीद र खातर आप रो ठिकाणो गमावणो कोई समझदारी कोनी ही । कवरसा सोधण लाग्या क उणने इता दिन पैली ई पासवान बनाय सेवणी चाहीज ही जिण मू कोई माग कोनी राख सकतो । उणरो परिचय साधारण रूप मे

नी देयर खास तीर सू बतावणो चाहिजे हो । इण भूल रो ही दुख तो उठावणो ई पड़े हो ।

पण अठे घनकी जरखरीद ही । उण री इछा रा कोई महत्व कोनी हो । ठाकर री इछा ही सब कुछ ही । ठाकरा री जरूरत ई उणरी जरूरत ही । उणन अठ आयी न घौडा ई दिन हुआ है पण उणन केई लुगाया र सामन मांच माथ जावणो पडघो । उण रो मन अठ कोनी लाग्या । उण सू बेहतरिन अठ बोहली ही । उण रो अठ कोई मोल कोनी हो कोई अस्तित्व कोनी हो । उतार र भाड ज्यू ही । गाव रा ठाकर इणा सू छोटा हा पण उणा रो मान इणा सू बडो हो । ब सगळा री इजत आबरू सार जाणता हा । इणा दाई लुगाई न मद रो प्याला कोनी समझता हा ।

ठाकर मुजानसिंहजी रो डेरो दो हजार पावडा जमीन न घेरचोडो हो । डेरो तीन कानी सू खुलो हो अर दिखणाद गोला री च्यार-जेक गवाडघा हो । उत्तरादे मरो सूयाड ही । नीम, पीपळ अर भाडक्या सागीडी फल्योडी ही । गोडा सूणी मेवण ही । सूरडा अर खरमोसा रा बिल हा । तीतर उडता फिर हा । भाटो लगायर घास अर सासरा सारू आवण जावण रो मारग बणायोडो हो । घर रो फूस कचरो अठीन ई नाखीजतो । चौमास मे गोबर, मीगणा अर सीद वगर अठीने ई मेरीजतो । रात दिन गध रो भभको उठतो रवतो । मेह पाणी अर भूड र दिना मे ओ भभको घणो जोर मारतो । गेलो हो जिको आग जायर बडे मारग मे रळ जावतो ।

डेर रै तीना कानी माथ सूणी बाड लाग्योडी ही । अके कानी सामो साम रोडा लगायर पकी भीत बणायोडी ही । बीचोबीच पूरी चौडी पोळ ही । पोळ कन कोटडी ही, जिणम पोळियो रेवनो हो । पोळ र माथ बडता ई सामन बाखळ ही । अर लाबी चौडी चूतरी ही । जीवण हाथ कानी सफो हो जिके म ठाकरां रा धोडा बघता हा । चूतरी कन बरामदो हो । बरामद र सार छोटी कोटडी ही, जिकी मुशी लोगां र बठण सारू काम आवती । बरामद र सार चौक काढने पक्षा साळ ओरा अर बैठक बणायोडी ही । बठक र सारै सू पेडी जनान घर मे जावण वासतै ही । पेडघां ऊपर जायन चौक मे निकळती । चौक म तीन च्यार जनानी बठका ही । उणा र सार काटडघा ही जिका मे पासवाना जर पडदायता रवती । उणा र सार गोल्या रै रवण सारू ओरा हा । रसोई परीडा ई मामन बणायोडो हो । समान घर र सार सार पेडघा री नाळ ही जिकी बाखळ मे निकळती ही । ठुकराणीसा

रै आवण जावण रो ओ ही मारग हो । अ सगळा लदाव नाखर बणायोडा हा । एणा र माय माळिया हा । पेडघा जठ पूरी हुवती, बठ अेक मोडो हो । मोडै र सामन बाखळ ही । लाबा चौडा सफा हा, जिका म जुध रो ममान जीण बगरै रवता । लारल छड गु भारिया हा जिका म फूस-पानडो रवता । घान रा कोठलिया अठ ही हा ।

लारलै बारण सू निकळघा पछ गाया ऊठा रा छपरा हा । येपडघा रा पिरावडा अठ ही हा । घाम री दूगरी ई अठै ही ही । दो तीन खेजडा अर जाळ लारीन ही जिका न सिरक्या सू मिलार लांबो चौडो भूपडो बणा राहयो हो । ओ बिरखा पाणी म सासरा न वाघण सारू काम आवतो । पोळ मे बडता ई डावै हाथ कानी दो ओरा मिलायर जत्री बणायोडी ही । दाख काढर अठ ई मटका भरन राख लेवता । चौमास मे सिझ्या रा चूतरी माथै जाजम बिछायर ठाकरा री बठक अठ ही जमती । सीयाळ म बरामदो काम आवतो । डाकर चालती जणै ठाकरसा साळ मे बिराजता ।

ठाकरा न गया दो च्यार दिन ई हुया है । इण कारण डेरो खाली खाली दीख हो । घोडा रा खुर हाल तार्क दताळी लाग्या पछ ई मिटघा कोनी हा । डाव हाथ कानी खूण आळी जाळ सूनी सूनी लाग ही । दळत सूरज रो लावडो जत्री र सामन पड हो । पावलो ऊठ घूड मे लिट हो । फोज मे बैवतो भवतो बूढो हुयग्यो जण ठाकरा इण न पाणी रा ढाचा ढोवण सारू डर मे छोड दियो हो ।

लारल फळस सू गेलो नो सी पावडा चालर सीध मारग मे मिल जावतो हो । ओ मारग थोडी दूर चाल्या पछ दो कानी फट हा । अेक तो गड र सामन हुयर राज र कूब कानी निकळतो हो अर दूजो मारग सीधो देवी मिदर कानी जावतो । मारग र अधबिच माताजी सू आवणआळो मारग आयर मिल जावतो हो ।

शहर में

राणा दो दिन शहर की भाँकी देवतो रयो । शहर छोटी ई हो, पण हा बडो ही फूठरा । जत्था र उपासरा मे भणाई री पोसवाळा ही । व दवा दारू रो काम भी करता रँवता हा । महाजना कानी सू दो अँव चटसाळां ही जठ गुरु मुफ्त मे भणावता । सेठां र चद खात सू गुरुजी रो भरण पोसण हुय जावता ।

शहर म जात जात र लोगा रा, जात र नाव सू बास बस्योडा हा । दीवान वद हा, इण वास्तं आरी चढती रा दिन हा । राणो दीवानजी र दीवानवान म मिलण सारू गयो । बठ बेरो पडधा क दीवानजी र साग ठाकरसा ई 4-5 दिना पली ही भटनेर कानी गया है । अठ ही राण सगळी खबरा ली अर ओ पता लाग्यो क उण र ठाकरां न बुलावण सारू हुकम भेजा दियो है । राणो घनकी सू मिलण वासत डेर कानी चाल पडधो । सिझ्या पडतां-पडता राणो डेर जाय पूग्यो ।

पोळियो सुस्ती रा पाठ पढ हो । राणं न अचाणचक देखर हडबडाग्यो । बधती ठड र साग पोळियो पोळ ढकर गूदढा म बडणो चाव हो । मन म सोच्यो, ओ कुवेळा रो किया आयो है, कठ ई हताया मे बठग्यो तो सिया मारसी । राणो बोल्यो—‘जै माताजी री !’

‘ज माताजी री सा । इण ठड मे किया पधारधा ? पोळिय पूछधो ।

‘काई बताऊ ठाकरा ! घूणी मन बटतो राणो बोल्यो—‘काल ता पाछो गाव जावण रा विचार है । मिलण सारू आयग्यो ।’

गटो सभाळण रो साग करतो पाळियो बोल्यो—‘चिलम भरू ?’

'काई करसा ? पाछो बेगो ई जावणा है ।' फेर कैयो— सनेसो कर दो ता मिसणो हुय जाव ।' पाळिय रो जी सारो हुयग्या । बो सनसो करण छातर खाया खाया पग उठायर पेडघा बानी चाल्यो । सनसो करन पाछो आया जित तो बो हाफण लाग्यो ।

आप चन सू बटो' राणो बील्यो । 'हू आय ई जायर मिल लसू ।' कैवतो कवतो राणो मिलण सारू चाल पडघो ।

चिलवारो दिन हो पण चिलवारो ठड सू ढकीज्योडो सा लागे हो । ठड बधती जावै ही । डापर सरू ता कानी हुयी ही पण पून मे डाफर री भलक दीखण लागगी हो । राणो पेडघा बनें आयर सडो हुयग्या । पेडघा री नाळ मे अधार री छिया पडण लागगी । जाळी माय सू चानणा पेडघा रो सनाण ई बतावै हो । पण पून पसवाड रा गाभा जरूर उठाव ही । थोडी ताळ पछ धनकी पेडघा मू उतरण लागगी । पगा माय पडतो चिलको इया मालम पड हो जाण रति रो स्वागत करणन कामदेव जूही र फूला री पगा मे निछरावळ कर है । पीळो पोमचो ओढघा धनकी होळ होळ उतर ही । रखडी बाघ्योडी ही । रखडी नीच मींढी सोव ही । काना मे पती सुरळिया हा । नाक म काटो पळपळाट कर हो । गळ मे गळपटियो हो । अक लड दोनू छात्या न अक कर राखी ही । बूकिया माय टडो हो । हाया मे लाख री चूडघा ही । आंगळघा म बीटघा सोव ही । केसरिया कुडती माय सू सूडी गराई रो आभास देव ही । आघो कदोडो पल्ल माय सू हुयर पटलो साग लाग्योडो हो । मघरी चालू सू उतरती विश्व न आकर्षित करण रो अभिमान कर ही । आख्या मे घात्याडो काजळ रति री पलका न छेड बठाव हो । काळी भवर, कामदेव र बाण रो बाकपण लिया ही । काचळी म फाटती छात्या कुडती सू कसीज ही । जोबण रो चूवतो रस सूडी मे रसीज हो, भरीज हो । पतळी कमर रस र भार सू बळ खाव ही । छाती आग पल्लो राखर पाछो हाथ नीच करती जण इया मालम पडतो जाण धण सुरति मुख देवती देवती पाछो सिरक ही । पगा री आगळघा मे बाजती बिछ्छडी अभिमान सू जावती जुवती रो मारग बताव ही ।

बामणगारी रा, आख्यां रा कोया ऊचा हुयने नीच भूव हा । राणा चितराम सा हुयोडो ऊभो घनकी न देखता ई रया—रति र भावण सू जाण कामदेव चमगूगो हुयग्यो हुव ।

कन आयने बयो—‘आवो राणाजी ! अठीने चालां ।’ अर बा मारग बतावती लारली बाग्वळ बानी चाल पडी । बासळ म मांचो पड्या हो । उण बानी देखती बोली—‘अठ बंठो । सगळी बाता करांला ।’

राण मांचे मायें बंठर सगळी बात बतायो । घनकी बोली-बोली सुणती रयी । अधारो बघतो जाव हो । ठड मुकडती जावं ही । सगळी बात सुणर घनकी बोली—

‘भाप र सागें सनेसो आयें पछ ना तो भूय लाग है अर ना नीद आवे है । कद आवणो है ?’

राण बताया—‘सबरायत र दिन पोहर अक रात गया पछ लारल फळस रें सामनें जाळ नीच ऊभो मिलसू । उणसू पलां तीतर री अवाज करूला । जणें तू बार आ जायी ।’

बात करन राणो पाछो आया जित तो पोळियो ऊघण लाग्यो हो । राण पूछभो—‘चिलम पीवो ?’

पोळियो बोल्यो—‘ये ई पीवो ।’

राणो समभग्यो क पोळियो नीद मे चूच हुयोडो है । ओ ता की ओर ही पीसी । राणा चिलम भरन पीवण लाग्यो । कर्ण ई नाक सू अर कण ई बाक सू धूवा बाड हा । उळइयोडा विचार धूवें साग बार आवें हा अर ठड र भार सू दबता जाव हा । चिलम भाडर राणो उठ्या अर पोळिय सू ज माताजी री’ करी । पोळियो चमकर बोल्यो—‘बात हुयगी ? फेर कद आवोला ?’

राण मुळकर मूडो खोल्यो—‘देखो, कद आवणो हुयें !’ अर राणा पोळ र धार निकळण लाग्यो ।

गाव कानी

राण आखी रात जजाळा मे खो दी । भक्तावटो हुवण लाग्यो जण उठर आम कानी देख्यो । आभो तारां सू सँठो भरघो हो । अधार पल्लवाड मे तारा घणा सोवणा दीख हा । पुराणी यादां सा बिखरघाडा तारा भावा सिरखा मीठा लाग हा । पून फटकारा मारतो चाल ही । आखी रात बरस्योडी ठड जमण लागगी ही । आगळघा तकात ठड र साम जमती जाव ही । अगूण कानी आभो फाटतो जाव हो । घोळी घोळी लकीरां बिखरती जाव ही, पण घोळास मे लाली री हळकी पुट ही जिकी होळ होळ गरी हुवती जाव ही अर घोळास मिटतो जाव हो । राण खोयो भारनै साड न नीरी अर आप जरूरी कामा सू फारक हुयन जावण री त्यारी करण लाग्यो । पलाण कसर घूई त्यार करन हाथ तपावण लाग्यो । इत न पुजारीजी उठर बार आयग्या । त्यारी देखर पूछघो—'दिनूगे पला ई आ काई ?'

'हा, अबार खान हुवणो हो, अर आप र जागण न अडीक हो । राण उषळो दियो ।

'पाहर अेक दिन चढचा पछ टुरता ?' पुजारीजी बोल्या—'ठड खासी है ।

तावडो आवणआळो है राण पढूतर दियो—'अर पँडो ई खासो करणो है ।' पछ पुजारीजी न डडोत करन मोरी खोलर साड न ऊभी करी अर टुर वहीर हुयो ।

बगीची सू बार निकळर साड न जकापी अर लार ठाकर मारन उठायी । टिचकारी देण न मोरी री सडका

बार-बार ई गाव कानी टुरग्यो । अगूर्ण आम म लाली गरी लाल हुयर
 निखरती जाव ही । जडघा मे घोळ मूड रा मुरज दीखण लागग्या । होळ-
 होळ सूरज लाल हुयर चमकण लागग्यो । लाली सिरकती जाव ही । किरणा
 आभो चीरन बिखरती जाव ही । पण राण रो ध्यान मारग कानी हो । साढ
 अेक चाल सू चालती जाव ही । तावडो चढतो जाव हो । सुतर-सवार रै
 खाघे री कामळ पागडै कन कर हुवती आसण माथ आयगी । पण साढ ढाण
 पडो चालती ई जाव ही ।

सूरज सूवै विचाल आवण लाग्यो जणै राणो रामसर वन पूग्यो । कूवो
 चालर धमग्यो हो । बळद चर हा । लुगाया पाणी ले जा चुकी ही । सासर खेळघा
 म पाणी पीव हा । छोरा गट माथ बठर हाव हा । पणघट खाली हो । माळी
 बठा हताया कर हा । राण अठ साढ न पाणी पायो । कोठ माथ बठर रोटी
 खार्थे अर चिलम पीवी । अधघडी मुसताय र पाछो साढ माथ चढर रवान
 हुयो । आखो दिन सूरज र सागै साग चालतो रयो । दिनूग री ठडी पून दुपार
 ताई ताती हुयर पाछी ठडी चालण लागगी ही । पण सवार रा ध्यान अठीन
 हा ई कोनी । होळ होळ कामळ पाछी खाघ माथ आवण लागगी ही । सूरज
 चालतो चालतो धकर पिछम मे विसराम लेवण न जाव हो पण सवार आपरी
 धुन मे ई चाल्या वग हो । राणो अै सगळा काम जीवण रा रूप समझ न
 करतो जाव हो, पण मन तो उण रो आ सगळी बाता सू अळगो हुयन कठ ई
 फिर हो ।

गाव, ढाणी मारग माथ आव हा, पण राणो सगळा न लार छोडतो
 जाव हो । उणनै ना तो कठई ठरण री फुरसत ही अर ना बात करण री ।
 बार चढिय सो चालतो ही जाव हो ।

पोहर अेक रात ढळगी जण गाव पचियो सो उभरधा । ठड ई खाथी
 खाथी पडण लागगी । साढ रा पग ई खाथा खाता पड हा । गाव धूव र गोट
 मे ऊघडतो नेड सू नेडा आव हो । गाव री काकड आया पछ ता नीमडा रै
 मायकर कूव रा धोळा-धोळा मरवा भाकण लागग्या हा । पून र फटकार सू

हालती डाळघा रो सूसाड कनपटघा वन फटीड-सा मारण लाग्यो ह
अघारधुप हुवता थका ई भूपडा भलवण लाग्या हा अर उणा र बीचोव
रावळ री मेडी अळग मू ई दीख ही । आयून कानी देख्यो तो सूरज रो क
नाव तिसाण ई कोनी हो । चाद सूरज सू पला ई छिप्यो हो । तारा भि
मिल भिलमिल करता हा पण उणा म ना तो चाद री सीतळता ही अर
सूरज री गरमी । ठड बघण लागमी ही । ठडी पून चाल ही । राणो कूबै म
साड न पाणी पायर गाव म बडण लाग्यो । गाव रा गिडक घुरघा माम
मुसण लाग्या हा । घोरका करुन सगळा न डराव हा । गाव मे सोपो पड
हो ।

घर मे

घर रे बन पूगर राणो साढ सू लटूबर उतरघा । भाटो खोलण सारू हेलो पाडघो । बासळ सूनी ही । धूणी ठडी ही । चूतरी साव घाली पडी ही । घूर्ई म सूत कुत मूडो काढर देख्यो अर निस्पृह भाव स देखर मूडो पाछो घालर सोयग्यो । हेलो सुणर घर घिराणी लूकार ओढर बार आयी । भाट र कूट री साकळ खोलर भाटो खोल्यो । राण साढ न ठाण बन ले जायर जकायन बाघी । सिरकपासी ग्वोलर तग खोल्यो अर जीण उतारन छान म राखी । पाछो आयर गीदघा लेयग्यो । साढ रे चरण सारू चारो नीरघो । इत न घरघिराणी रसोई मे जायर बोभर मे भाटघोडी घेपडी काढर वासती सिळगाय दियो हो । चूलो घोडो घोडो जग हो अर साग सागं घूवो ई हुव हो । राणो कने आयर बठन हाथ तपावण लाग्यो ।

‘ये बोहळो मोडो कर दियो !’

‘दुरघो तो बेगो ई हो । मारग म कठई ठरघो कोनी । तू सीया मरती वगी ई सोपगी दीखै, जिक सू तन बोहळो मोडो लाग है !’

‘आज री आस छोड दी ही ।’

‘आज ठड तो सागीडी है ।’

‘हा ।’ चूल माथ पढघ ऊनाड माय सू गुणिय म गुणगुणो पाणी पालती बोली— हाथ मूढा घोघर आ जावो ।’ अर वा देवणी माय सू केलडी उठायर चूल माथ राखी । राणो हाथ मूडो घोवण सारू बार आयग्यो । घर घिराणी छनडी मीच सू काठडी काढर पारी माय सू बाजरी रो आटो लेयर ओषणन लागी । चीपिय सू खीरा बार काढर घेपडी सार कठफाड लगायी ।

‘सोच काई हो ? धार विस मे ई !’ चमकर चळू करतो राणो बोल्यो ।

‘म्हार विस मे का धनकी र विस मे ?’ काठडी घोयर छनेडी मे राखती घरघिराणी ठिठोळी करी ।

‘धनकी मे डसा काई गुण है ? हू तो धारी आख्या री गराई मे गम्पोडो हो ।’ लोटो राखत राण उषळो दियो ।

घाळी माजण सारू ले जावती वा बोली— ये तपो । हू अबार घाळी माजर सावू हू ।’

थोडी ताळ म वा पाछी आयगी । पल्ल सू भालर गूणियो लेयगी । हाथ मूडो घोयो अर घाघर री लावण सू मूडो पूछती पाछी आयर कन बँठती बोली—‘अब बतावो ये काई साच हा ?’

‘सोच काई हो ?’ सीयां मरत रा हाड कापण लाग्ग्या हा । पळपळाट करत घर कानी देखर बोल्यो— ओ चिलकी काय रो है ?’

चूलो ठडो पडण लाग्ग्यो हो । येपडी भोभर मे ओटती बोली— चाला, अब सावा ।’

चूलो चौखो चेतन हुयग्यो । भपडो चानण सू भरीरग्यो । रोटी पोयर केलडी माथ नाखी । दूसरी रोटी और पोवण लागगी । इत न राणो हाथ मूढा घोयर पाछो आयग्यो अर बेवणी कन गूणियो राखर तपण लागग्यो । बा रोटी उयळर सेकण लागगी । पछ केलडी सू राटी उतारन चूल भाग राखर सेकण लागगी अर पोयोडी रोटी केलडी माथ राख दी । तपकियं रो पसवाडो फोरयो, बो सू सू करण लागग्यो हो । रोटी न दो अेक बार फोरी । राटी सिकर उयसगी । रोटी भडकायर घाली म राखी अर धिलोडी सू घी पुरस राण र सामन सिरकायी । राणो पलाथी मारन जीमण लागग्यो । कुड्छी सू खाटो घाल्यो ।

‘क्यू, धनकी मिली ?’

‘हा ।’

‘काई बात हुयी ?’

‘बोहळी बाता हुयी है । बा आवण सारू त्यार है । दो च्यार दिना पछ पाछो जायर उणन लावणी पडसी ।

रोटी खावतो खावता राणो धनकी र बिस म सोचण लागग्या । धनकी अेक विडवना है का समाधान ? इण रो हाथ भालणो समाधान है का अत ? दोनू बाता उणर आपर ई हाथ है । जे इणरं जीवन म घर घर भटकणो नी हुवतो तो इणन पुराणो घर छोडणो ई को पडतो नी । आ ना तो पलां घर छोडणो चाव ही अर ना आज चाव है । इण री तो मजबूरी है । फेर मजबूरी सू आपरो अपमान तो कोनी सयो जा सक । इण वासत मजबूरी म फेर आछ भविष्य सारू घर छोडर बार आव । विडवना मजबूरी रो ई दूजो नांव है ।

फेर सोचण लाग्यो, हू कठ इण जजाळ म आय फत्यो ? कीं लेणो न देणो । अधर-बब म सटकती कठ ई मारघा नी जावू । अेक अदीठ भय री कल्पना सू उणर चर माथ मुसती आवण लागगी ।

‘इयां काई साचा हो ?’

‘सोच काई हो ? धार विस मे ई ।’ चमकर चळू करतो राणो बोल्यो ।

‘म्हारें विसै मे का धनकी र विस मे ?’ काठडी घोयर छनेडी मे राखती घरधिराणी ठिठोळी करी ।

‘धनकी मे इसा काई गुण है ? हू तो धारी भाख्या री गराई मे गम्पोडो हो ।’ लोटो राखत राण उपळो दियो ।

थाळी माजण सारू ले जावती बा बोली— थे तपो । हू अंवार थाळी माजर लावू हू ।’

थोडी ताळ म बा पाछी आयगी । पल्ल सू भालर गूणियो लेयगी । हाथ मूढो घोयो अर घाघर री लावण सू मूढो पूछती पाछी आयर कन बठती बोली—‘अब बतावो थे काई सोच हा ?’

‘सोच काई हो ?’ सीया मरत रा हाड कापण लाग्ग्या हा । पळपळाट करत धरें कानी देखर बोल्यो— ओ चिलको काम रो है ?’

चूलो ठडो पडण लाग्ग्यो हो । थेपडी भोभर म भोटती बोली— चालो, अबै सावा ।’

रावल मे

पोहर अेक दिन चढग्यो हो । आभो साफ हो । सूरज की तेजी माध हो । डाफर ठंरगी ही । टाबर तावडें म ऊभा हा । केई छोरा रग बिरगा टोपला ओढघोडा हा अर केई गाभारा खोया बणायर भोड राख्या हा । डोवटी रा भुगल्या परघोडा हा । कमर मे काली ऊन र डोरा री कनोडघा बाघोडी ही । कनोडघा मे मादळिया, कोडघा अर लखलोळघा पोयोडा हा जिक सू टाबरा न निजर नी लाग । पगा ऊभाणा हा । दो अेक छोरा र गळा म हसली ही । छोरघा गोडा ताई घाघरिया पर राख्या हा । माध ऊपर फाटोडा ओढणा री छोटी ओढण्या बणायर नाख राखी ही । गळ मे देवता रा पगलिया घाल राख्या हा । भेळा हुयर सगळा टाबरिया गाव हा—

सुरजी बाबा तावडो ई काढ
धारा टाबरिया सीया ई मर ।

लुगाया चौक रा काम कर ही । आदमी बाखल मे दताळी कर हा । सासरा न चरण सारु बार काढ दिया हा । गाव रा मोटघार लुगाई सगळा घघ लाग्योडा हा । गावा मे ओ रिवाज है क पू यू अमावस अर इग्यारस र दिन चाकी कोनी भोईज, बिलावणो कोनी हुव । इण कारण लुगाया रो बेगो अर मोडो उठणो दिना माध निमर कर—जिक दिन घाडो घणा काम हुव, तडक उठ जाव अर जिण दिन पीसणा बिलोवणो नी हुव उण दिन सूरज ऊग्या पती उठ जाव । मिनख सदा ई सूरज र साग ई उठ अर पोहर रात गया पछ सो जाव ।

राण सूरज ऊगतां ई उठन जहरी काम सू फारिक हुयर सिनान करघां पछ माताजी रो ध्यान घरघो । घड़ी अेक दिन चढघो जण रावळ मे ठाकरा सू मिलण न चाल्यो ।

रावळो कचो पको बणायोडो हो । तीन कानी बाड लगायर रावळ रो रूप बणायोडो । सामन भाठा लगायर गोबर पीळी मिट्टी अर मुरड सू नीप्योडो हो। जीवण हाथ कानी चौकी बणायोडी ही । चौकी माथ ओटो हो । सामन लाबी चौडी बाखळ ही । बाखल मे तावड मे बठो मोची ऊठा र जीणा रै कारघां लगाव हो । पाच सात ऊठ ऊभा हा । सामन चतरी माथ दो-तीन माचा ढाळघोडा हा । तावडो चढतो जावै हो । ठाकरसा माच माथ बठा हा । परवार रा दो अेक जणा कन बठा होळ होळ बाता कर हा । राण बाखळ मे खलारो करन आपर आवण री सूचना दी । खलारो सुण्या सगळा रो ध्यान राण कानी गयो । राण सगळा सू 'ज माताजी री' करी अर कयो—'काई सला सूत हुव है ?'

'भावो राणोजी, आज दिनूग दिनूग ई ।' ठाकरसा बोल्या— कठई बार गयोडा हा काई ?'

'हा, दो चार दिनऱ सारू बार गयो हो ।'

'केई आदम्यां न तो मोरच माथ मेल दिया है, अर म्हार जावण री त्यारा बरतीज है ।' ठाकरा हाथ रै इसार सू राण न माच माथ बठण रो कयो ।

राणो माच री दावण कानी बठभ्यो । ठाकरसा आपर आदम्या सू घोडी ताळ सला सूत करता रया । कुण कुण कद पूगसी, ठाकरसा सीधा ई अठ सू रवाना हुयन सीध मारग माथ चल्या जासी, किता किता आदमी, ऊठ अर बळघा गाडघां कुण र साग हुसी । सगळी बाता करनै सगळा आप आपर ठिकाण-सर जावण री त्यारा करण लागभ्या ।

सगळी गमा परा जण राणो बोल्यो—'येंद नै सेनापति बणापर भटनर माथ पावो बोलण सारू वेई दिनां पलो ई विग्रमपुर मू रवाने कर दियो है। मन भा जाणकारी बठ ई मिली।

'सगळी बात साची है ?'

'हाँ, आपर बन परवानो कोनी पूग्यो बाई ?'

'ओ तो थार जावता ई पूग्यो हो। और बाई बात ह्यी ?' उत्सुकता सू पूछ्यो।

'बात सगळी हुयगी। वा आवणन त्यार है। हू उणने लेयने सीधो काळी डूगरी पूग जासू। आप बठे स ई उणन बुलाय लिया। हू घोडा दिन बठे ई रसू। बात मोळी पड जासी जण आपरो सनसो आया सू पाछो आ जासू। नी तो मनै ठाकर सुरजनसिंहजी सू डर रैसी। ठाकर सुरजनसिंहजी अबार धावे भाय गया है जण ही बात वरण रो मीको मिल सक्यो। सगळी बात तै करन आयो हू। राणै सारी वाता खुलासा करन बतायी अर चुप हुयग्यो।

सीयाळ मे ठाकरा र लिलाड माथ पसीन री बूदा आवण लागगी। विचारा री छिया ई दौडण लागगी। काळजो कन सू जावतो लाग्यो। मिलण रो सुख लाबी डूरी सू पाछो दौडण लाग्यो। घोडा सुस्त हुयर बोल्यो—'काई बताऊ, मन तो काल ई जावणो पडसी। सीधो बठ ई पूगण रो परवानो आयोडो है। आ सगळा नै आ बात हाल ताई बतायी कोनी है। हू तन ई अडीक हो। अबै तू आयग्यो, हू अठ स सीधो चल्यो जासू। उणन बुलावण रो सगळो ब-दोबस्त करतो जासू। की कसर रव तो तू देख लेयी।'

धे गुलाव न भेज दिया। बो घनकी न लेयर अठ आ जासी अर पछ आपन सगळा समाचार भुगताय देसी। राण समभायो।

बोहळी ताळ ताई रया ई बाता हुवती रयो। राणो बोल्यो—'अब हू जावू ? सिध्या रा का काल दिनूग पाछो मिल लेसू।'

'हा ।' कयर ठाकरसा अक गॅरो निसकारो नास्यो जाण वाळज रा दो
 टुकडा हुयर् बिबर हा । घणो मीठी वात हीय सू अळगी हुव है । हुकारे रं
 सागें ई ठाकरसा री बोहळी इछावा उणा न इया छोडगी जिमा सुरति सुय
 मे ठुकरणी सा गरब रं कारण उणान अधविचाळ ई छोड जाव ।

चॅरं री चमक हाळ होळ मदी पडण लागगी ही । वाळजो सी सौ हाय
 मोच दवतो जावें हो । ठाकरसा सोचण लागग्या—आपरें विमें म, ठुकराणीसा
 रं विस म अर घनकी र विस मे । ओ त्रिचक्र घूमण लागग्यो जोर जोर सू ।
 घूमतं-घूमत इण चक्र मे दो ई रंयग्मा । ठाकरसा हारन देखें हा—ठुकराणी
 घनकी, घनकी ठुकराणी । अेक रा जातिगत अहकार अर अेक री औरत गत
 विशेषता, जिवी आपरी जरूरत न लेयर जीवणा चाव हीं ठरक सू । ठाकरसा
 आप री सगळो रूप भुलायर अेक मिनख ज्यू दो घडी जीवणो चावें । अर
 ओ जीवण उणन जठ आपरा सगळो गरब गळाय न अेक हुय जाव अर महती
 भूय सचारीर खडी हुय जाव । ठाकरां न धनकी जीतती लागी अर ठुकराणीसा
 आपरें अह र सागें हारता लाग्या ।

चढत तावडें साग ठाकरसा रं तिलाड माय पसीन रा वाळा छुटग्या ।
 गमछ सू तिलाड रगड रगडर पूछघा जाण आपरी सगळी उदासी न पूछ
 लेवणी चाव हा । पण उदासी तिलाड माय वानी ही । बा दूर कठ ई बडी
 बंठी आपरा अनाण सनाण मेल ही । ठाकरसा मायली मार म् पीटीज्योडा
 हा । आस्या उणा री खुली ही, पण सामनें दीख की कोनी हो ।

'आप नें आरोगण वासत अडीक है ।'

'जा, पाणी ला ।'

पाणी आया पछें ठाकरसा आपरो मूढो रगड रगडर घोयो अर कुरळो
 करघो, जाण उदासी नें घोयर पाणी सागें वेंवाय दी हुव । अब उण माय यूव
 है । टसरियो खालर पाणी सागें तुम लो । बिलम भरण रो हुकम दियो । दा
 तीन फूवा खाची जणें मूढ मायें माडाणी मुसकान लावणी ताव आयी अर
 आरोगण सारू चाल पडघा ।

कूवै कनै

गाव छोटो हो । थोड़ी सी बस्ती ही । सीयाळं मे सगळा गावआळा मिलर अेक बार ई कूवो चलावता । बखत बेबखत ढर रवतो । इण वासत सीयाळ मे दो तीन घडी कूवो बवतो । सगळी ई लुगाया पाणी लेवण सारू कूव जावती । जिक घरां मे घणो पाणी लागतो बारा मोटियार ढांचा अर वेळा मू पाणी लावता । फेर भी कोठा सिइया ताई पाणी सू छल्यो रवतो । जे किणी नै जरूरत पड तो दिन ढळघा ताई पाणी लाय सक हो । पण ओ आम रिवाज कोनी हो । सगळा पाणी लावण रो काम पोहर दिन थका ई पूगे कर नेवता । सासरा सारू खेळी म रात दिन पाणी रवतो । गाव रा सासर ई पीवता रवता अर बटाऊ लोगा र धन न ई पाणी रो कोई तकलीफ को रवती नी । राज रा राईका ई ऊठा न अठ ही पाणी पावता । घणी बार तो ब सात्यू सिइया ई अठ पाणी पावण सारू लावता । वदई वदई भूल्या भटवया बँ आग सार आय जावता । व आवता जण गाव रा लोग आप रो काम बन कर देवता ।

कूवो गाव र बार हो । पाणी ऊडो हो । साठ सितर पुरस नीच । दो घडोई अर कोठो हो । पडघा कन छोटी जात आळा खातर घडोई ही । कोठ र सार सार खेळी ही । कूवो च्यारा कानी ताकळा लगायर पको बणायोडो हो । कूव र सार पीपळ अर नीम हो । इणा र कन माटा मोटा भाठा राम्योडा हा, जिका माघ गाव रा मोटघार अर टावर सिनान करघा करता । कनै ई अेक दा पडी रो सातरो खेजडो हो । लुगाया अठ तेल ढाळण न आवती । नानडियां रा भङ्गूसा अठ ई उतारती । निजर रा उतारा अठ ई

करती। इण वासतें ठोड ठोड उतारा रा ठीकरा पडचा हा। छोरी छोरा इणा नै काकरा मार मार नै फोडता रवता। उतार रो घान अर मरूजी र बाकळा रो घान विखारण सू बठ कीडी नगरो ई हुग्यो हो। खेजई माथ लाल कपडां री मरूजी री घजा पून रै साग फराव ही। अळग सू ई उण न देख्या लोणा न गाव रो सैनाण निजर आ जावतो।

सूरज माथ सू ढळ चूक्यो हो। आज ठड की कम ही। पणिहारचा पाणी ले जावं ही। ढाच वासतें ऊठ, अर बेळा वासत बळघा गाडघा कूव वन खडी ही। आदमी मिनवा री घडोई सू दूघडिया भर भर नै ढाचा माथ धर हा। लुगाया सिर माथे घडा ऊच ऊचर ले जाव ही। सेळघा पाणी सू वाठी भरयोडी ही। कूवो चाल्या न थोडी ई ताळ हुयी ह्यो। सासर पाणी पोवै हा। राण रो काळी मवर बूची साढ पाणी न चबा चबायर पीव ही अर कणेंइ धू धू करन पाछा विखार देव ही। साढ काळी तेल सी ही अर चीकणी इसी व माछर वेंठ तो ई तिसळ जाव। पेट चिप्योडो सो, थूई इंगरी सी खडी छोटी पोडी री। अेडर डबी मो हो। लाबी सारस सी नाड ही। पगा री नळघा सूतवी ही। चाचरो तीखो हो। बसाख मे काढघोडा पळसी रा माडणा केस बघणें सू मिटण लागग्या हा पण बारा सनाण, हाल ताई गौर सू देख्या निजर भाव हा। मोरी साट री नाड माथ पडी ही। राणो अळगो ऊभो-ऊभो बात्या करूं हो। साढ न इया करती देखी जण पूछ्यो—

‘पाणी किया चबाव है ?’

‘थोडो चिकणास दियोडो है।’

‘कित्ता दात आयग्या ?’

‘तीन।’

इतें न गुलो काढतो ऊठ पाणी पीषण सारू जावतो विडवती साढ न मूषर और जोर स गुला काढण लागग्यो। राण दाकल करन छेड करण री कोसीस करी। साढ ई सारली टाग्या और चौडी कर दी। धुयकारा नाखतो भगवानो बोत्यो—‘म्हारें टोडिय कने छोड देयी।’

आगल साल ताई बात । जित इ रो छोटो भाई टोडियो थ्यार हुप जाव । वो ई इण सू मिलतो जुलतो है । दो साल छोटो है ।' राणो बोल्या— 'बोहळो मोडो हुयग्यो ।' आ कयर मोरी भालर साढ न लेयन घर बानी चाल पढघो ।

कूव र सारे सार कादो घणा हो । जागा जागा पोठा, मीगणा मीगण्या विलरघोडी ही । सढ मडर गध रो भभको ऊचो उठे हो । गाव मे बढता ई अकूरडी ही । अकूरडी रो भभको कोभी तर नाक मारतो हो । राणो होळ होळ परे जावे हो । मारग मे सासरा अर मानस र पगा सू रजी उड ही, जिण सू कणई कणई घासी ई हुय जावती । मारग मे लोग मिलता जण 'ज रुघनाधजी रो' अर 'ज माताजी रो' कर हा । पण राणो तो आपरी घुन मे सीधो चालतो जाव हा । घर पूगर साढ न ठाण र बाघर फूस रळकाम दियो । गायी पाणी पीर आयगी ही जिक्या न बाघ दी । पछ विलम भरन पीवण लागग्यो । ऊलळी मे खीचडो खोटीजण रा घमीड अबे ठरग्या हा ।

गाव रो जीवन अक सीधो मारग हो जठ अघविश्वास, गैरो विश्वास लाग मे भरघो हो । अक दूज रो मान राखणो, आप रो पलो फरज समभता हा । मोटथार लुगाई दोन मिलकर घर रो अर सेत रो काम करता । ऊनाळ मे लुगाया चरखो काततो अर मोटियार डेरिया कातता रवता । इण तर दोनु मिलर आप रो घर गिरस्थी चलावता । समाज रो परपरा रुढिया सू भरी ही । ब्राह्मण अर राजपता रो मान हो । ब्राह्मणा सू घरम र नाव सू डरता अर राजपूता न डरता घोक्ता । सो की मिलार जेठ डर रो जीवन हो । विसेस हालन मे कन्ई कदई जीवन मे मकट आ जावतो जण गाव रा बूढा बडेरा भेळा हुय न समस्या रो भुक भुकापर खारो मीठा समाधान वाड लवता । जीवन फेर सीधो चालण लाग जावतो । छुवाछूत रो घणो विचार हो । पण रावळ मे बळाई सगळो ई काम करता हा । ठाकरा न विसेस मान देयर इण बात मे छूट देय राखी ही । गोल्या बडेरण्या ठाकरा र घर रो काम भी करती । पूछ मुजब घर में ऊचो-नीचो नाम करणो पढतो । जिकी गोल्या

ठाकरां री निजर मे षड जावती उण रो दतबो षणो बध जावतो । रूप र सारं पासवान रो पद भी उणा नै मिल जावतो । पण उणां री सतान गोत्या सू ऊची अर भाईया सू नीची ही रवती । इण कारण पासवाना थोडी समझदार हुवती अर बस चालता थका सतान पदा हुवण रो काम ई को राखती नी । भूल चूक री बात यारी हुवती । ठाकर गोत्या रा ब्यांव आपर गोला सागै कर देवता पण उणा रो उपभोग ठाकर ई करता । धनकी इणीज तर भटियाणी सा र सागे ब्यांव मे आयी ही । बखत रं जोर सू उणरो रूप चाखो निखरघो । मोटघार कवारो मर सक पण छोरी गुगी गैली किसी भी हुवो, कदैई कवारी को मर नी । उण रो ब्याव छोरं साग नी कियो जाय सक तो खाड सागै ई करन कवारपणो उतार देव । समझदार आदमी हुवा रो रूप पचाणर आग रो रस्तो काढ लेव । इसो ई रस्तो धनकी र मामल मे बढघो हो ।

दिन ढळण लाग्या हो । राण घर म आयर गाया न हुयी । बाछडा न छान हेठ बांध्या । गाया न ओटो देयर खेजड वन बाध दी । साढ माथ भूल नाम्ब दी जिण सू रात न घवर पड तो सी नी लाग ।

राणो जीम जूठर चिलम पीर ठाकरा सू मिलण न चाल्यो । ठाकरसा साळ मे बंठा होको गुडगुडाव हा राणो वन जायर 'ज माताजी री' करन बंठग्यो । ठाकरसा रो चरो चिंता सू मुरभायोडो हो । मौको इसो हो जिको की करघो भी कोनी जा सक हो । ठाकरा कयो—'तू तो जा । अर म्हारा आदमी काळी डूगरी कन पूग जासी । पछ तू खरबूजीकोट चल्यो जाय । म्हारो दूसरो सनसो नही मिल जठं ताई बठं ही रयी नी ता थार माथ कोई आफत आय जावला ।

राणो बोल्यो—'ठीक है सा । हू काल तडक ई चल्यो जासू ।'

धूवो काढता ठाकर बोल्या—'आग गोपाळ थार सू मिलतो रसी । वो पारं कय मुजब काम कर लेसी । सगळी बात ठाकर सुरजनसिध न मालम तो

पढ ई जासी । ब कठई ऊधा अरथ नी ल बठ, अर पार म्हार दोनां माप आपत नी नाख देव । इण वासत काम बढो ही सोच-समझर होसियारी सू करी अर मारग म पकडोजण रो अदेसो हुव तो बखत मुजब काम कर लेमी । भाग हुसी जिकी देखी जासी ।' राणो मिलर पाछो घर आयो ।

होळ होळ ठड री चादर साबी हुवण लागगी ही । गाव ठड सू डरन गूदडा म बढण लागग्या हा । धूवै रो परकोटो गांव न च्यारुमेर सू घेरण लागग्यो हो । धूर्ई बन री हताई बेगी ई खिडगी ही । काली रात ठड र कारण ओर ई भयावणी लाग ही । राणो भाटो ढकर भूपड म बड न सोयग्यो ।

विक्रमपुर रा राजाजी प्रजा रो ध्यान बटावण सारू भटनेर माथ
 आक्रमण कर दियो हो । इण आक्रमण मू राजाजी न दोलडो फायदो हुयो ।
 अेक तो राजाजी रा जिता ई विरोधी हा उणा न विरोध करण रो खुलो
 मौको कोनी मिल्यो । दूसरा, जनता रो ध्यान भी राजाजी सू हटर भटनेर
 कानी चलयो गयो । छोटा मोटा जिक ई राजाजी र इण व्यवहार सू नाराज
 हुपर आप आपरे ठिकाण गया परा हा उणा माथ दबाव नाखण रो मौकी
 मिल्यो अर उणा नै विरोधी घोषित करन उणा माथ घाबो करण रो बहानो
 मिल्यो । इता फायदा हुवण र साग साग राज रो नुकसान भी घणा ई
 हुयग्यो । जागा-जागा छोटा-मोटा उपद्रव हुवण लाग्ग्या । राज री व्यवस्था
 विगडण लाग्गी ही । राज रो खजानो खाली हुवण लाग्ग्यो हो । घाटे र
 कारण राजाजी चेता चूक हुवण लाग्ग्या हा । रोज रो वधतो खरच अर
 ऊपर सू पडतो काल राज री जडा न हलावण लाग्ग्यो हो । सेना री भावना
 चोखी कोनी ही । आ सगळी बाता सू परेशान हुयन राजाजी अेक नूवो निणय
 लियो । राज री सेना री टुकडी बणावण री घोषणा करी । उण सेना माथे राज
 रो अधिकार राख्यो—सेना राजा र प्रति पूरी वफादार रसी । इण सेना न
 राजाजी खजान सू मीनू देवण रो नेम बणाया । इण सूभू सू राजाजी री अेक
 सेना बणण लाग्गी । ठिकाणदारा री सेना टूटण लाग्गी, बारण ठिकाणदार
 सेना न मीनू तो देवता ही कोनी । माफी न दियोडी जमीन भी स्थायी रवण
 रो कोई भरोसो कोनी हो । इण र- साग-साग बेगार और लेवता रवता ।
 बगत-बेदगत थोडी बहोत नाराजकी हुवण सू देस निकालो और दे देवता ।
 आ सगळी बाता सू ठाकरा री सेना उणा सू मन मन मे नाराज ई रवती ।

आ सगळी कारणे सूनू ठाकरा री सना टूटण लागी भर राज री सना री भरती बघण लागी । मीनू मिलण रो सालच भर राज री सेना रो हतबो— दोलहो आक्वण लोगा न आपरें कानी आक्वित कर हो ।

राज रो खरचो दिन दूणो भर रात चागणो बधता जाव हो । राजाजी आं सगळी वाता न ध्यान मे राखर नूवा नूवा कर सगावणा सह कर दिया जिया धूवा कर, सासर कर ध्यांव कर वगर । आ सगळी वाता सूनू जनता और परेसान हुयगो भर विप्रमपुर खाली हुवण लागग्यो । ठिकाणदारां राजाजी री द्रण गळती रो पूरो फायदो उठावणो सरू कर दियो, रयत न भडकावणो सरू कर दियो । ठिकाणदार स्वतंत्र हुवण लागग्या हा । अक तो काळ भर ऊपर सूनू इधक मासो । रयत री इजत बचणी ही मुसकल ही । इण र साग ई पिडारिया न मराठा सालच देयर शेखावाटी कानी भेज दिया । राजाजी परेसान हुयन मराठा न भूठी हुडधा ही भर पिडारिया न भी भूठा सालच देयन पाछा भेज दिया । पण हुडधा रो भुगतण नी हुवण र कारण राज री साख जाव ही । पण उपाय काई करघो जाव । हार न मराठा पिडारिया न पाछा भेषण रो निरण लियो ।

राजाजी इनाम वाही म पटा देवणा बढ कर दिया । रेख चाकरी करडाई सूनू उगावणी सरू कर दी । इण सूनू राज री हालत और बिगडण लागी । व्यवस्था र नाव रो की कोती रया । जागा-जागा उपद्रव हुवण लागग्या । कसबा खाली हुवण लागग्या । चौमासो जेठ सो निकळग्यो । आभो आख सो धोळो ई रयग्यो । सागीडी लूवा बाज ही । आखी रात भर आखा दिन डील बळ बोकरतो, खीरा सो तपती रवतो । आख्या रो पाणी सूकतो जावं हो । राजा रा कारिदा लूवा सा ताता रवता । ओ पतो लागणो ई मुसकल हो क कुण राज रो कारिदो है भर कुण लुटेरो । दोना रो अक सो ई व्यवहार हो—जनता न लूटणो । धूत लोग मोक रो फायदो उठावण मे कद चूक हा । आ राज रा कारिदा रें साग मिलर लूट भचावणी सरू कर दी ।

सिम्या पढता ई बजार बंद हुय जावतो । दुकाना रा फाटक दिन मे आषा ढक्कमोडा रवता अर आषा खुला । उघार देवणो भेकदम बंद हुयग्यो हो । लोगां रो अेक दूसरं मायं विश्वास कोनी रयो । खरीददार अर लुटेरा रो भेद निकाळणो ई मुसकल हो । राज री आय भेकदम ठप हुवण लागगी । विणज चौपट हुवण लागग्यो हो । घरा रा बारणा ढक्कया ई रवता । जठं ताई पूरो विसवास नीं हुय जावतो रात बिरात बारणो ही नीं खुलतो ।

राजरी सेना जागा-जागा ठाकरां र बलवा न दबावती फिरती । राज री सेना र आवण सू रेख चाकरी देवण रा कोल करता अर उण र जावता ई पाछा मुकर जावता । हुण हालत मे लुटेरा री बणगी । विणज रा मारग लुटेरा सू भरग्या हा । घोळें-दोफार राज मारग मे धाडेती घाडो नाखता रवता । विणजारा आप रं साग लठत लियो चालता । बाळदिया रुखाला साग राखता । सगळा सराजाम सागं राखण पर भी धाडेती अर लटरा सू बचणो ओखो हो ।

विन्मपुर रो बजार सूनी सासा भरं हो । रात दिन चालता घरला चुप हुयग्या हा । तकल्या-ढेरिया सूना पडघा हा । खडी चुप ही । रगरेजा री आंगळ्यां जिकी रात दिन रगा मे ई रंवती, सुनी हुवण लागगी ही । लूगडी छापणआळा ठपा घूढ सू भरीज हा । छीट छापणआळा पाटा सूना पडघा हा । बघेजण री आंगळ्या रो रग फीको हुवण लागग्यो हो । आख दिन हालता हाड अबं उबास्या सू दूट हा । बगत साव माडो हो । बतारिया रा बळध बठा ई बठा रवता हा । धान-तोळती ताकडी भेळी हुयोडी पडी ही । नगदावण माय खरीददार कोनी हो । दूबत खात रा ग्राहक घणा ई हा पण लूटापर दुकान कोनी चलायीज । कोई अेक दिन रो काम थोडो ई हो । रोजगार मूळधन सू पेट भरण रो नाव कोनी । हाय र सारसू मूळ र आघर मायं टाबरा नै पाळणो अर मूळ न सुरक्षित राखणो पड है । काळी पीळी चालती आघ्या सू शहर मे घूढा रा घोरा तो बघता जाय हा, अर भूप मू लोग मरता जावें हा । विक्रमपुर उजड़त शहरा री गिणती में आयां जाव हो ।

राजाजी कान रा बाबा हा । ब बान भरीज्या पछ साष झूठ रो निणय ई
 बोनी कर सकता हा । घणकरा ताजिमी सिरदार ई धरमचद बंद रा विरोधी
 हा । कारण बो ना तो सावतो अर नां सावण देवतो । सजान री हालत
 बतावता अेक दिन घाकळसिंह सिरकाय दी क धरमचद तो राज री रकम
 साव है । राजाजी बन दो तीन घार इसी घात हुयी जण उणा न पको
 विसवास हुयस्यो अर उणा उण न भटनेर सू जरूरी काम रो नाव लेघन
 बुलायनें मारग मे ही जहर देयर मरवाय नास्यो ।

विक्रमपुर रो खाको

राणो विक्रमपुर पूग्यो जण घडी दोदिन चढग्यो हो । डांफर घाल कोनी ही । ठड की जमाव माय ही । घूरी दरवाज र माय बढता ई मतरां री गवाही ही । मल पाणी रो नाळो मदो मदो बँव हा । नाळ र सार सार घूषनी हलावता गळ-सूवर भागता फिर हा । नागा छोरी छारा बारं सार-सारं नाठे हा । आग चालर लोहारा रा गाढा लाग्योडा हा । बारी घाकणी होळ होळ चाल ही । टावर सुसिया रोटी बणायर खाव हा । छेणी मायं घार कर हा । उणा र आगं खाली चोक पढ हो । हजार अेक हाय चाल्या पछ नटण्यां रा परिया हा । उणा रा केई वारणा बढ हा अर केई खुला हा, जाण रात भर री रगत न दिनुगं सुस्ती साग बिखेर हा । इणां र पसवाढ भिस्ती रँवता हा जिका पाणी री मसका भर भरन लोगां रं घरां मे पाणी पुगावं हा । इणा र पाछ तेत्या री घाण्यां चालती ही । बजार मे मदीवाढो हुवण सू इणा री घाण्या दिन चढघा पछ चाळणी सरू हुवती । घाणी रा बळघ हारग्या हा । तेत्या र सार कुम्भारा री चाकां ही । कुम्भारां र घरा र लार नाया ही जिका माय सू घूवो निकळ हो । कुम्भारा र पसवाढ चूनगरा री बसती ही । सुघारा री बसती आ दोना बसत्या सू आग ही । बसोल री खट खट अळग ताई सुणीजं ही । राणो इणा र सार हुवतो पको गणेशजी री बगेची पूग्यो । दरवाजी खुलो हो । बगेची र माय वढता ई डाव हाय कानी कुड हो । कुड र सार काकर जमायर पायतण बणायोडो हो । बिरखा भं पायतण र पाणी सू कुड भरीजतो हा । जीवन हाय कानी खुली बालळ ही । बालळ मे जाळ अर नीम रा रूख हा । सामन गणेशजी रो मिंदर हो ।

राणो साठ न जकायर उतरघो । जीण उणारन अेक बडल राखी अर
जाळ नीच बण्योडी ठाण माघ बाधी । बोर मांय सू चारो लेयर साठ न नोरी ।
पुजारीजी सू राजीखुसी रा समाचार पूछघां पछ राण सिनान करन गणेशजी
रा दरसण वरघा । सांठ न पाणी पायर पाछी बाघ नै लक्ष्मीनाथजी रा
दरसण करणन निकळघो ।

गणेश दरवाज र माय बहताई डाव हाथ कानी बूवो हो । बूवो घाल
हो । सासर खेळघा म पाणी पीवै हा । मोटियार दूघडिया भरनै पाणी ले
जाव हा । पणघट जुगाया सू भरघोडो हो । च्यारुमेर कादो हो । दूर दूर
ताई हाको सुणीज हो । राणो राधो साधो चाल्या जावै हो । ब्राह्मणा री
बसती पार करन बो बजार मे निकळघो । बजार खुलो हो । मोठ, बाजरी,
गवार अर मूगां री डिगळघा लाग्योडी ही । कबूतर, चिडघा अर कमेड्या
उड उडर चुग ही । धान री दुकाना रै सारै पसारघा री दुकाना ही । बठ
थोडी भीड ही । गुड माघ माख्या भणभणावै ही । गरद उड उडर सगळ
बिखर ही । मोळी रा गीडा लटवयोडा हा । बारो रग फीको पहतो जावै हो ।
णरादी हाथीदात रा बिलिया उतारै हा । लखारा बठा बंठा चूडा बणाव
हा । घाटी री ढळात सरू हुवता ई रगरेजा री दुकाना ही । रगरेज्या बठी
बठी हताया ई करती ही अर साग साग बदेज कर ही । तगाव री काम कोनी
हो । पाटिया माय लाग्योडी गीदघा चितकवरी हुयोडी ही । ठपा पडघा पडघा
सूकै हा ।

बिसायती बठा बठा माख्या उडाव हा । भेट, चोटी, मंण, चालणी
जिसी घणकरीक चीजा खरीददारा न अडीक ही । रजी सं मंण रा रग
बदळतो जावै हो । मण री गघ उड उडर घर री मी " । नेल
मे बवतो नाली आ सगळा सू ऊधो भभको
दरसण कर कर न पाछा थाव हा केई जाव
भणदेखी करता जाव हो । रेल साग मिदर में
आचमण करघो । भगवान री किरपा मागी ।

मिदर सू निक्कळर शहर रा हाल चाल मालम करण न राणो सेठ-साहूकारां रं घरा कानी मिसण भिटण नं चाल्यो । दो तीन जागां मिल्या पछ ठा पडी कं भटनेर रो मोरची हाल ताई चालू है । राज र बिगडत घाण रो पतो छाग्यो । नामी आदमी खतरं मे दीर्या । बदा री पिरोळ मे गयो । बोहळी बाता सुणी । काची मौत रो समाचार सुण्यो । राज र काम रो लोगा नं की पतो कोनी चालं हो क कण काई हुय जासी । इण कारण सगळा ई दुखी हा । सगळा अधारं मे दोटा मारं हा । कवण सुणण री बात कोनी ही । सगळा सू बडी छुप ही । मोजीज आदम्यां न डर हो । वखत जाबक ई माहो हो । राज माघ किणी रो विसवास कोनी हो । सगळा रा चित उठघोडा हा । राण सगळी बात सोच न समझ्यो क इण बेळा कोई किणी रो धणी धोरी कोनी है । कर गुजर जिको ई आप रो है । धणी बोहळा ई है, अेक ई कोनी । इण वासतं कोई किणी न पूछ कोनी । सगळी बात समझर राणो पाछो बगेची आयो ।

●

राणो सांड न जबायर उतरपो । जीण उणारन अेक बडसँ राखी अर जाळ नीच बण्योडी ठाण माय बांधी । मोर मांय सू चारो लेयर सांड न मोरी । पुजारीजी सू राजीसुसी रा समाचार पूछपां पछ राण सिनान करन गणेशजी रा दरसन करपा । सांड न पाणी पायर पाछी बांध नै लक्ष्मीनाथजी रा दरसन करणन निवळपो ।

गणेश दरवाज रँ मांय बडताई डाव हाय बानी ब्रूवो हो । ब्रूवो चाल हो । सांसर खेळपा म पाणी पीव हा । मोटियार दूपडिया भरन पाणी ले जावँ हा । पणघट लुगायां सू भरपोडो हो । ध्यारुमेर बादो हो । दूर-दूर ताई हाको सुणीजँ हो । राणो तापो-तापो चाल्या जावँ हो । ग्राहणां री बसती पार करन बो बजार में निवळपो । बजार खुलो हो । मोठ, बाजरी, गवार अर मूगां री ढिगळपां लाग्योडी ही । बबूतर चिडपा अर कुमेडया उड उडर चुग ही । धान री दुकानां र सार पसारधां री दुकाना ही । बठ थोडी भीड ही । गुड माय मारुयां भणभणावँ ही । गरद उड उडर सगळ बिलर ही । मोळी रा गोंडा लटकयोडा हा । बारो रग फीको पडतो जाव हो । खरादी हाथीदात रा बिलिया उतारँ हा । लसारा बठा बँठा चूडा बणाव हा । घाटी री ढळात सरू हुवता ई रगरेजा री दुकाना ही । रगरेजण्या बठी-बठी हुतायां ई करती ही अर साग-साग बदेज कर ही । तगाद रो काम कोनी हो । पाटिया मार्य लाग्योडी गीदधा चितकबरी हुयोडी ही । ठपा पडधा पडधा सूकँ हा ।

बिसायती बठा बठा मारुया उडाव हा । भेट, चोटी, मण, चालणी जिसी घणकरीक चीजा खरीददारा न अडोक ही । रजी सू मण रो रग बदळतो जाव हो । मण री गघ उड उडर घर री भीठी याद दिराव ही । गेलँ मे बैवतो नालो आ सगळा सू ऊचो भभको मार हो । मोटियोर-लुगायां दरसन कर कर न पाछा भावँ हा, केई जाव हा । राणो सगळा री देखी भणदेखी करतो जाव हो । रेल सागँ मिदर में गयो, तुळछी चरणामत लेयर आचमण करपो । भगवान री किरपा मागी ।

मिदर सू निक्कर शहर रा हाल चाल मालम करण न राणो सेठ-साहूकारा रँ घरा कानी मिलण भिटण न चाल्यो । दो तीन जागा मिल्या पछ ठा पडी क भटनेर रो मोरचो हाल ताई चालू है । राज र बिगडतँ धाण रो पतो लाग्यो । नामी आदमी खतर मे दीर्या । वँदा री पिरोळ मे गयो । बोहूळी बाता सुणी । काची मीत रा समाचार सुण्यो । राज र काम रो लोगा नै की पतो कोनी चाल हो कँ कर्ण काई ह्य जासी । इण वारण सगळा ई दुखी हा । सगळा अघारे मे टोटा मार हा । कवण-सुणण री बात कोनी ही । सगळा सू बही चुप ही । मोजीज आदम्या न डर हो । वखत जावक ई माहो हो । राज माथ किणी रो विसवास कोनी हो । सगळा रा चित उठघोडा हा । राणै सगळी बात सोच न समझ्यो क इण बेळा कोई किणी रो घणी घोरी कोनी है । कर गुजर जिको ई आप रो है । घणी बोहूळा ई है, अक ई कोनी । इण वासत कोई किणी नै पूछ कोनी । सगळी बात समझर राणो पाछो बगेची आयो ।

•

षडयत्र

दोफारा पछ राणो धनकी सू मिलण वासत सफील र बारं बारं चाल पढधो । सहर रो कूडो जागा जागा पढधो हो । लुगाया जगळ जावण सारू सफील रो सारो लेवती ही । ज्यू ज्यू राणो सफील छोडर आग बघतो गयो उणनं भाडका भरघो मारग मिलतो गयो । मारग मे ठोड ठोड सुसियां रा बिल ई निजर आव हा । भाडक्या र सार-सार राग काडघोडा खाडा ई हा । ऊदरा रा बिल ठेट ताई दीख हा । कठई कठई मरघोडा जानबरा रा हाडका पढया हा । गिरभडा मांस चूट चूटर खायग्या हा अर हाडका सू रात न लोयां नै जिन रो बंम हुवै हो । राणो उतावळा पग राखतो चाल हो । मारग मे दो अेक तळाय्या ई दीखी, जिकी सूकी सडाक पडी ही । पाळ माथ ऊग्योडा दरखता र नीच सासर वठा वठा जुगाळी कर हा ।

राण न सुरजनसिंघजी र डेर कन पूगता पूगता घडी खड लागगी ही । बठे पूगर गमछे सू मूढो पूछधो । पोळ मे बडताई देख्यो कै चूतरी माथ माचो ढाळर पोळियो बठी बठी तावडो लेव हो । अर चिमठी बजायर सुसती उडाव हो न सुगन मनावण रो जतन कर हो । पण तावड मे सुसती और गरी हुवती जावै ही । आख्यां म सुसती रो भलक निजर आवण लागगी ही । राण न बडतो देख्यो तो मन मे गाळ काढी अर होटा सू मुळकतो यकी बोल्यो—

‘जै माताजी री । आवो, पघारो ।

‘ज माताजी री । तावडियो लेवो हो बाई ?

हा । माचो खाली वरतो बोल्यो— आभो बठी ।’ आग कयो—
‘हाल ताई पाछा गांव गया कौनी काई ?

‘काल ताई जासू !’ माच माथ बठतो राणो बोल्यो—‘मिलतो जाऊं अर समाचार ई लेवता जाऊ, आ सोचर आपन तकलीफ देवण नै आयग्यो !’

‘म्हान काई तकलीफ है ? आपनै जरूर आवण जावण री तकलीफ ह्यो हुसी !’

‘म्हान काय री तकलीफ । बेक पैडो बेसी वरघो सही जिकं सू आप लोगा सू मिलणो ई ह्य जासी ।

‘हा, आ बात तो साची है !’ चर माथ जीवण र आखरी सास रो आभास लावतो बोल्यो—‘आपरो आवणा तो कदर्ई-कदर्ई ही हुव अर म्हे अवै किंसा सदाई बठघा रैमा !’

‘इसी काई बात है ?’ धीरज बघावतो राणो बोल्यो—‘हाल किंसा पाच बीसी बरसा रा हुग्या ?’

‘बरस तो हाल ताई’ सोचतो सोचतो पोळियो बोल्यो—‘तीन बीसी वन ई पूग्या है, पण दम सू डील डीला हुग्यो !’ पछ जोस लायर बोल्यो—‘नी तो हू ई आज मोरच माथ हुवतो !’

‘मोरच रा काई हाल है ?’ बात मे रस घोळतो राणो बोल्यो ।

‘हाल तो माडा ई है !’ पोळिय कयो—‘बात्या मे ई बगत गुजार दियो । चिलम-पाणी रा पूछघो ही कोनी !’ अर वो चिलम भरण न उठघो ।

घोडी ताळ दोनू चिलम पीवता रया । ‘अब घनकी नै हेलो पाड दो !’ राण कयो ।

‘वे ही नीच खडा हुयर हेलो पाड दिया । आप रो नाव सुणता ई आ जासी । मनै क्यू फोडा घालो हो ?’ पोळियो बोल्यो ।’

‘कोई बात नीं !’ राणो उठर जावतो बोल्यो ।

राण जनानी डोढी कन जायर दो तीन पेडघा ऊचो षडर हेलो पाडयो । आवण सारू उथळो आयो । चौक मे सगळी लुगाया बंठी ही । हेलो

मुणता ई धनकी मिलण सारू नीच आवण लागगी । पेडघा सू धनकी खाथी खाथी उतर ही, पण उण खधावळ मे अक ठराव हो । मैदी रच्योडो हाथ जण बा भीत र लगावती उतरण लागी जण राण न इया लाग्यो जाण बा भीत ई धनकी र सागं नीच उतर है । चाल मे मधराई ही । आख्या र भवारा माथ कामदेव रो धनुष तण्योडो हो । कोया री चाल कामण कर ही । पेडघा सू नीच उतरती री कमर झालो मारती सी दीख ही । पेट ऊपर दूधडिया छळकता हा । राणो फागण रो रसिया सो देखतो रया ।

धनकी री उखडती सास राण र लागी जण उणर होस बापरघो । यूक गिटतो राणो बोल्यो— काल हू जासू । काई समाचार बंधणा है ?'

'राजी खुसी रो कैय दिया ।' काळी कोया सू की पूछती सी बोली ।

राणो होळ होळ सक बुदबुदायो । सगळी बात बतायर खलारो करन जोर सू बोल्यो—'तो हू जावू । राजी खुसी रा कय देसू ।

राणो मुडर डोडी र बारण सू बार आयो अर चूतरी माथ जायर गट माय सू तमाखू काड न चिलम भरी । साफी निचोयर लपेटी अर मीगणो फोडर तमाखू माथ राख्यो । हळकी सीक फूक खाचर पछ जोर सू खावी । चिलम माथ अकर तो जोर री लो उठी अर पाछी मिटगी । धूवो छोडतो पोळिय कन आयो अर चिलम देवतो बोल्यो—'लो, थे ई फूक खाच लो ।'

'थे ई पीवो । मनै घासी आ जासी ।' पोळिय कयो ।

राण दो तीन कस सागोपाग खाच्या । तमाखू बळर राख हुयगी ही । चिलम झाडतो राणो बोल्यो—'तमाखू तो सातरी बणायी है ।'

'हा हू आप ई झाड कूटर बणावू हू ।' राजी हुवतो पोळियो बोल्यो ।

घोडी ताळ हताई करन राणो पाछो टुरघो । उण रा पग तो मारग माथ चाल हा अर माथो योजनावा माथ विचार कर हो । दिन आयण लाग्यो हो । ठड बधण लागगी ही ।

निश्लग्ना । आग फेर सीधा राज मारग छोडेर धाडनी मारग त लिया
 िको छोटा भर सीधो पडता हा । पण उण मारग म सतरो ई घणो रवनी ।
 रात दिन मोत र मूठ रवण भाळीं त अ सतरा कोई सतरा को लग्गवता नी ।

छोटपां वण ई जोरां चड ही तो वण ई भोळी पड ही । पण ज्यू-ज्यू
 विप्रमपुर तार रवण लाग्ग्या, बादळवाई ई सार रवण लाग्गी । पून र
 साग दौडता बागळ आम त ग्वाली करता जाव हा । आसमानी आम म
 आठम रो अधरिचनो चांद हांकर र साग-नागै मुळवण लाग्ग्यो हो । तारा
 छिपता जाव हा पण तानण र गाग ठड वधती जाव ही । ठडी टार हुपोडी
 आगळघां माय म मोरी पडू पडू हुव ही । पागडा मे पग अक्डीजण लाग्ग्या
 हा । केमा मू गूषर बणायोडी मोरी भीजी तो बोनी ही पण सीली हुवण मू
 चिमठी बरफ बणती जाव ही । नाक मू सास लेवणा मुमबल हुग्यो हो ।
 तोनू हाथ भर पग बराबर हालता जावै हा भर थोडी थोडी ताळ पछ
 भेडी लगावता जाव हा । साड लार भाग नम हनावती सीधी टाण म
 चालती जाव ही जाण लार ग्वात्री पग दबावता आव है । डील ठड सू अक्डर
 जरू हुग्या हो । मदार बोलायला बटा हा, जाण उणा रो अक ई नाम हा
 आग चानणा । सांड धर बूचा धर माला चानती ई जाव ही ।

रात वधती जाव ही भर मारग बटतो जाव हो । सामन लाबी चौडी
 पयोडी निदरोही चानणी रात म सिनान करती सी लाग ही । साड री मोरी
 ज्यू ज्यू ढीली पड ही, साग हवा हुवती जाव ही । गाव गूमडा सा उभर हा भर
 मिट हा । शुक्र पीळो पडण लाग्ग्यो हो । किरत्या छिपगी ही । सप्तपि ध्रुवजी
 रा चकर लगावता लगावता पक्ग्या ह । हिरण्या दौडती दौडती बसक पडगी
 ही । चाद आयूण न जावतो जावतो धोळो पडण लाग्ग्यो हो । वीणावाटी
 री धरती भायगी ही । सजडा दूर दूर ताई घूमता दीख हा । कठई कठई थोर
 बावळिया सुगन मनाव हा । गांव र गोरवै पीपळ निजर आव हा । अगूण
 कानी आभो फाटण लाग्ग्यो हो । जावती रात री छिया धोळी पडती जाव
 ही । पून री ठड मे अक नूई चेतना रो भान हुवण लाग्ग्यो हो । काळजो चीरती
 आगी रात री सफर सू डाकर थकर आम री जडचा म छिपण लाग्गी ही ।

अभिसार करती रात थकर सोवण लागगी ही। आम री जडघा म फूटती लाली अक नूधो उत्साह पदा पर ही। तूव उत्साह र साग केयी नूवा सवाल आग्या आगे आव हा। आघो भविष्य छाती माथ सांप सो लोटण पागग्यो हो। राणो गमछ सू मूढो पूछर जाण आपरी सगळी चिंतावा मिटा वणी चाव हो पण भविष्य री समस्यावा और घणी भारी हूय न चर माथ जमण लागगी ही। पावयोडे तूव-सो सूरज सामन दीखण नागग्यो हो। परभाती पून डांफर न थपक्या देयर मुवाणती जाव ही।

धनकी नै उवास्या आवण लागगी ही। चुटकी देयर बा नीद री गुसती भगावणी चाव ही पण बा और गरी हूयन आव। उवासी लावती धनकी बोला—‘और रिंतोक अळगो चालणो है?’

‘अव डूगरी आयी ई समभा। नीद आव ता। क्रिची देवता बोल्या—‘इणन गलाफ नीच दबाय ल। नीद उड जासी।

सूरज र तावड मे डूगरी अळग सू ई चिलवती निजर आव ही। डडा थोर पून र सागे हालती, उणा रा स्वागत करती सी निजर आव ही। डगरी माथ बमली चांदी ज्य चमक ही। पून मू लाल धजा फरावती निजर आव ही। ठड हळरी हूवण लागगी ही। आगळघा म जान आवण लागगी ही। मीली नुधी पसवाड हूवनी जाव ही। साड नूव जोस सू और खाथी चालण लागगी ही। भाठा रो पको मारग आगग्या हो। चेत चेत करन राणो सात् न गल री दिक्कता सू सावचेत कर हो। पण वणई कणई साड न ठोकर लाग ई जावती ही। डूगरी री गुफा बिल ज्यू साफ मीवण लागगी ही।

जडघा मे वृग्मां पछ साड जकायर उतरधा। जीण उतारन सेजडी र सार राखी। साड न बाधर दोनू गुफा कानी चात पडघा। जावण सू पली साड रा दोनू कान उतार न रखी म घाल लिया भर रखी खाव राख ली। ठावा ठावा पग रापता दोनू जणा गुफा कानी जाव हा। गुफा री टाडी आटी टटी भर ऊची नीची हूवण सू चढण मे दारी ही। दोनू जणा बरायर चढता ई जाव हा।

वाडी कने

तिन घडी अेक चढग्या । बाबाजी घूणी वन वठा हा । घूवो होळ होळ घूणी माय सू उठ हो । मीमणा छाणा अर डडा घोर रा टुकडा नाखर बाबाजी बासती जगावण रो वीसीस कर हा । चीपियो घूणी म खडो कर राख्यो हो । तूबी वन ई पडी ही अर सार ई चिलम आडी मेल्योडी ही । बाबाजी अवार-अवार ई बगली डकन नीव आवर उठया हा । घूणी चितापर दो बाटया बणावण रो विचार कर हा । इत न पेडां माय सू ऊचो उठतो साफो देखर साचण लाग्या व कुण हुसी । होळ होळ राण रो चरो साफ निजर आयग्यो । चरो पचाणर इचरज करयो क साग आ कुण हुमी । र्सी ठड मे अठ कियां आया ?

पाय लागू बाबाजी !' राणा बाबाजी न आमण माय वठा देखर बोल्यो ।

तुस रवा । आज वठीन सू ?

'विव्रमपुर कानी सू ।'

आखी रात चासता आया हो काई ?

'हा ।

'साग कुण है ? आवो, पली हाय तपा लो ।'

धनकी बाबाजी र पगा म नमस्कार करन घूणी काती अपूटी बठगी । राणो हाय तपावण लागग्या । बाबाजी बोल्या— हाय तपा ल ।' धनकी थाडी ताळ हाय तपापर गुफा कानी सुसतावण साह गयी परी । राण सगळी

बात बतायी अर सखावाटी कानी हुवण आळी नूई वातां री जाणकारी करी । सगळी बाता ह्यां पछ राण बुड बन जायर बमडल र पाणी सू हाथ मूढो घोवर पाणी र गुटव सार्ग किरची ली । घनकी न ई हाथ मूढो घोवण रो कयर पाछो भायन येठग्यो ।

दोकार पछ राणो घनकी न लयर पाछो दुरग्यो । कोस आळ धोर बन राणो मारग छोडर ऊजड हुयग्यो । घनकी पूछभा— अठीन सिधारू चालो हो ?'

'भापां र रवण रा जठ बदाबस्त हे बठ चासा हा । साड घोडी ताळ ताई धोर री जहा म चालती रयी । धार रं पसवाड अेक हरयो भुरमुट दीक्ष्या । साड सीधी बठीन चालती रयी । सिक्ष्या पडण म भाधी पोहर बाकी ही जित तो राणो भुरमुट बन जाय पूग्यो । गाडी माथ मूळा, कादा, गाजर सूबा पालक अर पोदीर्ण री गांठडघा पडी ही । जावण री तयारी ही । सवार न देखता ई बाडी मांय सू माळी बार आयो अर पचाणर बोत्वो— आवो राणा ! हू तो जावण री तयारी म ई हो ।

साड जकायर दानू जणा उतरघा । माली राण न बाडी म लजायर सगळी बात बता दी अर भूपडी दलायर रवण री जागा बता दी । चाच दिक्षायर ताजो पाणी पीवण री बात बता दी । बाडी च्यार पाच बीघा म ही । बाडी र च्यारूमेर वाड सगायर सासरा सू बचाव करघाटा हो । बाडी म बडता ई छोटी छोटी ब्यारघा बणायोडी ही । बाडी री ऊचाण माथ वरी बणायर चाच लगायोडी ही । माटी री डोलची बांघ्योडी ही, अर अेक कानी दसक सेर रो भाठो बांघ्योडो हो । सेजड नीच छोटी भूपडी ही जिकी मे अेक माचो हो । दो च्यार माटी रा बरतण हा । माच माथ ओडण बिछावण सारू गूदडा राख्याटा हा । बाडी मे दस बार ब्यारघा ही जिवयां म हरी सबजी लगायोडी ही । माळी सिक्ष्या ताई बाडी म काम करतो, पाणी देवतो, सबजी उपाडतो, घोवता अर खारिया म का चादरा म बाधर घरं ले जावतो । दिनुग घर रा लुगाईं टाबर धान सट बेच आवता । माळी पाछो दिनुग अठ

आ जावतो अर सिद्ध्या ममान ले जावता । सार सीयाळ ओ ही हिसाव रवता ।
चौमास अठ ई रवता । खेती ई करतो । माळी न जावण रो कया पछै राण
धनकी नै भूपडी म चन सू रंवण रा कया ।

साढ रो जीण उतारन पाणी पायर बाडी म पडो रं बाध दी ।

धनकी भूपडी मे सोयगी ही । राणो घूणी चेतार वामळ ओढ्या तप
हो । जेक अेक छाणा अर थोडी थोडी भुरक्स जरूरत मुजव उणम नाखतो
जावै हो । भुरक्स नाखता ई अेक सागं ली जोर सू उठती अर थोडी ताळ
पछ पाछी दव जावती । रात र साग ठड ई बधती जाव ही । च्यारू कानी
पाणी हुवण स ठड आप र नाव सू ई जाणीज ही । रात रो ओभको डील मे
मुसती लाव हो । पून ठड र भार सू मधरी पडती जाव ही । दूर-दूर ताई
बोलता गादडा नीद री भेरया न तोड हा । राण नीद उडावण सारू टसरिय
माय स किरची वाढर लेय ली ही । पण किरची ई ठड री मारी ठडी पडगी
हो । राणो घूणी कन कूकडो बण्योडो पडघो हो । बाधी रात पछ धनकी बार
आधी अर राण न देख र हासी अर उणन हाथ भालर भूपडी मे ले जायन
सोवाण्यो ।

तीन च्यार तिन बाता बाता म ई निकळग्या । राणो डूमरी माथ जायर
पता करन जाय जावतो, पण हाल ताई बली पूगी कोनी ही । तीजी वार गयो
जणै वली मिली ही । गाडीवान सू सगळी जाणवारी ली अर दूसर ई दिन
वेगो ई धनकी न लेयर पाछो आवण रो कयर पाछो आयो । धनकी न अगल
दिन भालण री बात बतायी अर वेगो ई गाव पूगण रो कयो ।

•

याद री दसतक

दूज दिन धनकी न डूगरी मन लायर छाड दी। बली धनकी न सेयर रवाना हुयगी। राणा मन गढा दगता रया। जीवण रँ अध्याय रा अेक पाठ पूरा हुयग्यो अर अब नूवा पाठ सरू हुवँ हो। आखो दिन बली चालती रयी। धनकी सोचती रयी। हिचकोळां र साग विचारा रा तातण टूट हा अर जुड हा, पण धनकी रो लारो मोनी छोड हा। धण सोचण सू धनकी और धणी अळभूती जाव ही। इण उळभाड रो ना ता कोई आदि हो अर ना अत ई हो। पाणी-पसाब सरू बळी वणई कोई कूव वन ठरती अर पाछी चालण लाग जावती। धनकी सोचँ ही ओ जीवण बली दाई है जिब न रात दिन चालणो है। चालता चालता अेक दिन बळध बूढा हुय जाती, जूवा इणा र खाध सू उतार नँ दूजा नूवा बळधां र खाध माय राख दियो जाती अर आ बळधा न मरण खातर सेता मे छोड दिया जातो। आज धनकी वन रूप है गुण है, पूछ है, काल बुढापे आसी जण भूपड मे भेज दी जाती अर रावळ री तरफ सू पेटियो मित्ती, गुजार त्वातर। पण मन ओ कोनी भुगतणो पड ज वदास धेनदियो हुय जावँ

बूजो आवण सू भटका लाग्यो। चालता विचार टूटग्या। काल ठाकरा न ओ पतो लागग्यो क टावर किण रो है तो दोना रो जीवणो ई मुसकल हुय जाती। इण भय सू वा डरपण लागगी। आदमी री समझ डर सू आधी हुय जाव अर डर न सामन देखर तो नाठ जाव। जे समझ नी नाठ तो सामल रा भय नाठ जाव अर तू तू मे ई सगळो निपटारा हुय जाव।

हां, ब कव हा नी क टाकर तो मारख माय गया परा हुसी। दो तीन महीना पछ आसी जण सारी बात हुसी अर किण न पता चालसी क ओ किण

रा है । हू विप्रमपुर स दिन चढायर आयी हू । भाज अर काल म कोई फरक कानी । जीव न ध्यायम दियो । पण काळजो बार बार जाग घाडतो जावै हा । ना सासरो ना पीहर अर ना नानाणो । राड हू पण रडापो कोनी । सगळा है पण की कोनी । मन मा कानी भाग्यो । मा सगळी बात समझ है पण उण रो सारो कोनी । जे सारो हुवतो ता आपरी ओलाद न कुण इया वेचणी चाव । हूय, जण कोई लायी हुयी न कोई पीठी । हावण हुया । अकूरडी माथ र टावर ज्यू पालण पोपण हुयो । कोई बाप भी हुसी, अकली मा तो पदा कानी कर सक ही । कोई पुरुष नाव रो प्राणी जरूर हुसी । पण उणन कदई देख्यो कोनी । आग र सार मा न ई देखी । बा भी सदा हा अमूभी अमूभी रवती । थोडी बडी हुयी जण रावळ म फिरण लागगी । मा न छोट माट काम म सारो देवण लागगी । उतरिया पुतरिया गाभा सू तन डाकण लागगी । रात अर दिन भाजता भाजता ई निक्ळण लाग्या ।

कवराणी सा रो व्याव मडघा जण मन घणो ई हरख हुया पण म्हारी मा ता आली रात वम सू ई रावती । उणरो वम साचो निक्ळघो अर मन कवराणी र साग मेल दी । मन की पतो कोनी हा । जीवन इतो करडो है, रोटी इती मूधी है । मैं मन मे सोच्यो क मा रो रोवणो फालतू है । दस बीस दिना रो अठीन बठीन रवणो है इण मे मन काई दुख है । बीती जण पतो चाल्यो क मा रो जी मैण सू ई मुलायम है अर उण रो अनुभव बडो ई खारो है । भोग्योड जीवन न पाछो कोनी भोगणो चाव ही अर ना आप रो ओलाद न भोगण देवणा चाव ही । पण विघाता रो खेल बडो ई विचित्र है । उणरी मरजी र मुजब खेल न खेलणो ई पडसी ।

अकूरडी रो धन निखरण लाग्यो । पीठी हुयो अर बनडी रा गीत गायीज्या । रातूरात व्याव हुयग्यो । अक घडी म सगळा नग दसतूर हुयग्या जण पतो लाग्यो क म्हारो माल टक रो हाडी सू ही हळको है । मन म मसोजर मरमी । पण काल काई हुवण आळो है, इण रा आज मन पता कोनी हो । और आग ई चालर हुसी । समय रो फायदो उठाया कवरसा दिन

ढाळ सी। धनकी तिलमिनाय नै उठी। अ किता कुजीबला है। आप रै स्वारथ सू सामलै रो नास ई कर देवै। साळा कुत्ता दाई गळी गळी भटकता फिर अर मन ई भटकण नै मेल दी। इण भटकतै जीवण रो अेक नूवो अनुभव हूयो। आस्था हूयो। आदमी मार भी सक है अर मरत त बचाय भी सक है। राणो बचावतो निजर आयो। साळा ! घडी अेक खेल खेलता अर सात रो देयर पाथी काढ देवता। बै आप रो तुष्टि चावता अर म्हा सगळ्या नै कुतड्या समभता। मजबूरी रो फायदो उठावता। ओ पछ ही पतो चाल्यो क मोटियार लुगाई आखी रात किया कनै सोव ? आत्मविश्वास अर त्याग काई हुवै है ? षोडा दिन रो सरग ही अर उण सरग रो फळ पेट म तेयर चालू हू। अचाणचूक ई हाथ पट माथ फिरग्यो अर पल सू पेट न चोखी तर ढक्यो। किती बडी विडबना है, आज जिक रो पतो ई कानी उण माथ कितो इतमिनान, किती सुखद कल्पना।

फेर विचार पसवाडो फोरण लागग्या। जे धाखो दे दियो तो ? आपणो काई लियो। आपणो विश्वास आपण साग है, आगलै रो धाखो आगले बन। ओ धाखो भी बडो मीठो है। याद करता-करता ई जीवण निकळ जासी। जत में वो ही तो काम हुसी जिको आज ताई हुवती आयो है। आपणो आपणै साग ई खतम हुय जासी। अेक नूवो खेल फेर खेलीजसी अर उण रा पात्र हूपसी आपणी औलाद अर उणा रा करम। पण उण सू पली पुराणै खेल रो पटाक्षेप को हुवण दू नी। आग

बली चालती रयी, बात फिरती रयी। दो दिन अर अेक रात विचारा म ई निकळग्या। गाव पूगी जण दिन चिलकारो मार हो। गढ मे सरणाटो छायोडो हो। बली र साग ही अेक ईर्ष्या चेतन हुयर फिरण लागगी।

बोध री छिया

धनकी र बेली म चढर रवाना हुयां पछ राणो घणी ताळ ताई बळघां र खुरा सू उडती रजी न देखतो रैंयो । घूळ रो गुवारो अेवदम लोप हुयग्या जण हारन बो पाछो गुफा कानी चाल पडघो । आख दिन राणो पसवाडा फोरतो रयो । सरदी रो दिन छोटी हो पण राण न पाड सो लाबो लाग्यो । बडी मुसकल सू सिइया पडी । बाबाजी आरती करण सारू बगली म जावण लाग्या जण बा राण न आरती करण सारू सागै चालण रो कयो । राणा इया बोल्यो जाण कोई छव महीना रो रोगलो हुव । बाबाजी हसर कयो— हाल बोहळो जीवणो है' । अर आरती करण न गया परा ।

राणो सूनो सो बोहळी देर ताई घूणी कन बठो रयो । हार न, उठर कामळ ओढर गुफा र बारण कन सायग्यो । अधारी रात होळ होळ उतरण लागगी । सगळी डूगरी अधार म छिपगी । पून रो जोर बधण लाग्यो । गाभा फाडती ठड पडण लागगी ही । सूनी निदरोही सूसाडा मारण लागगी ही । तारा म भरघो आभो ससार र जीवा रो करणी न निरख हो । पून र फटकार सू घोर पलीतणो रो राग गाव ही । गुफा अधार घुप ही । राणो आख्या फाडर अधार मे खोज हो, पण उण री निजर खाली हाय ई पाछी आव ही । चेताचूक सो हुयोडो राणो च्यारा कानी देख हो अर हारन आख्या पाछी काठी मीच लेव हो । अधार म राणो अपण आप सू ई डरण लाग्या हा । कण ई उणन इया दीस हो जाण साप उण र कानी आव है । कण ई उणन पदचाप सुणोजता । राण न रात आधी सू घणी बीतगी लाग ही । मन म सोच्यो आज बाबाजी नीच आसी का बोनी । अेकल न ई आखी रात रवणो पडसी । इया सोचता-सोषता ई राण री मीट लागगी ।

बाबाजी बेगा ई आरती कर न नीच आयग्या। राण न सूतो देखकर बाबाजी घुणी म छाणा, मीगणा नाखर वासती जगायो अर आटो ओसणर बाटिया बणाया अर खीरां माथ सक्ण लागग्या। सिनयां पछ बांग बोभर म ओट दिया। सिकता बाटियां री सागीडी मुगध आव ही जिकी पून र फटकार सू गुफा म ई गयी परी। राण री भूख घेतन हुयगी। अस्थिर बिचारा न छोडर बो धरती मार्य आयग्यो। उठर बार आयो अर बाबाजी सू बोल्यो— 'आज तो बोहली जेज सगाय दी ?'

नही ता, आय ता बगा ई गया हा। तन सूतो देखकर बाटिया बणाय न बोभर म सिकण सारु ओट दिया है। अवार सिक् जासी।

बाबाजी छाणा, मीगणा नाखन ठूठिय रो सारा दियो। फूक लगायर जगाय दिया। घुणी सू निपळती भळ गू राण रो चरो चमक हो। राणो आपरो मूडो लुकावणो चाव हो। घडी घडी लिलाड माथ हाथ फेरतो जाव हो, जाण किणी गम्भोडी चीज न जोवतो हुवें। पण बठ ना ता नूवा विचार आव हा अर ना पुराणा बिचार आपरी जागा छोड हा। बो सूनो सो बठो हो। बाबाजी राण कानी दयां देख हा जियां माकळा बरसा र लाव इतिहास रा पगलिया लिलाड माथ मडै हा। राणो उणा न मिटावणो चाव हो पण ब और घणा उघटता जाव हा। बरसा सू भेळी हुयोडी पीड और सघन हुवती जाव ही। राणा दूटतो जाव हो अर वण दूटर बिखर जावला, की पतो कोनी चाल हा। अक बिखराव भेळा हुयडो हो, राण र माय।

पून भांगता राणा बोल्यो— 'बाबाजी ! काई बताऊ, घटना घटगी अर हू उण घटनावा रो अक साक्षी मात्र हू। सगळी घटनावा न भेळी करणो चावू तो भी बा सगळघा न पाछी भेळी कोनी कर सकू। उणा न भेळी करणी चावू तो भी ब सगळी बिखरघोडी रसी अर हू बा सगळी वाता रो अक वण मात्र ई रयग्यो हू। विक्रमपुर नू चाल्यो जण धनकी न आगल आसण बठापी ही। ठड तो वच ही क पडसू जिकी आज इ पडसू। चालती डाफर गाभा पाड फाडर काळज न चीर ही। मारन मे दो वार तुस लेवणी पडी। आधी

कय न बाबाजी चुप हुयग्या । राणो आपरी आतमा मे भाकण लागयो ।
सरीर, आतमा अर धनकी~आ तीना री भाकृति राण रं सामे भावण लागगी ।

चाद सूवै विचाळ आयोडो हा । रात आधी कन पूगगी ही । पून मे
ठह बधण लागगी ही । सूसाडा भरती पून री चाल खाथी ही । तारा रूपसी
रं आचळ मे छुपण लागग्या हा । बाबाजी गुफा मे जावना बोल्या— ह
समाधी लागवण न जाव हू ।' राणा घोर काली अधारी आधी मे घूमण
लागयो हो । बोहळी ताळ ताई राणो घूणी कुचरतो रयो, सोचतो रयो पण
माथा की काम कोनी करे हो । हार न सोवण सारू चाल्यो ।

बोहळी ताळ ताई राणो पसवाडा फोरतो रयो पछ पलका माप नीद
मीठी मीठी थपक्या देवण लागगी । नीद र साग साग धनकी रा सपना ई
भावण लागग्या । पेडचा सू उतरती लीखी । पोमच र पल साग मन तडफतो
हुवया मांय कसीजत जोवन साग दिल पसीजतो दीह्यो । पाछी जावण लागी
अण कसणा मे मन बघ्योडी दीह्यो । लुगाई लुगाई मे फरक दीह्यो । गुदगुटा
हाथ सोवणा लाग्या । मैदी लाग्याडा हाथ नूतो देवता लाग्या । आली रात
कन सोयी अण दारू ज्यू मीठी लागी । वार वार पीमा र वाद भी तिरम
जिमा मिट कोनी बधती ई जावे । ठाकर साखी ही कव हा क घावी रा मरम
घनकी र वन ई हे । उण म अतीद्रिय आवण है ।

इत न धनकी री आवाज सुणीजो—'बा सगळां र लूम म दारू अर
अफीम रा इतो गहरो रस भरचा है क वांत निर्वाय अणाय निया है । य थीरत
न ओरत ही नी समझ । उणां री तमना दारू ती छिछवी है, उणम मोटियार
री मीठी तमना कानी । कारण म सगळा मृग प्ररीविका म मर जावला पण
सतान देवण म नाकाम रवला । ओरत सी कीं देयर फळ भी चात्र जिवा मन
इणा सू मिलतो दीह्यो कोनी । धार सू मित्यां पछ मन ओ असास हुस्यो व
हू पकत लुगाइ ही कोनी हू, जननी भी हू । इण कारण धार साग हू दिल खोलर
सोयी अर मन इण सोवण रो मरव है ।' राणो हडबडापर उठयो अर सोचण
लाग्यो—साजाणीज जीवण मुग्हायो कोनी । फळ देवता रयो—'हू जाम ।'

रात ताई चालता रया । काळजा ठड सू कापतो जाव हो । मोरी आगळ्या सू सिरक नै नीच पड ही । आधी रात टाळण सारू घास री डूगरी कनै ठरघा । पछ उणन छारल आसण बठायर चाल पडघा । वेई दिना बाडी म राखी जण पतो चाल्यो क घनकी म काई गुण है ठाकरसा इण न वयू चाव है । लुगाई लुगाई म फरक है । ओर

बीच म ई बाबाजी ई बाल्या— छी । की फरक कोनी है । मन रो फरक है । जरूरत रो फरक है । मेहनत रो फरक है । लुगाई लुगाई मे की फरक कोनी है । धार मन रो बम है । वात करण र साग साग बाबाजी बाटिया बोभर माय सू काढता जाव हा अर भडकावता जाव हा । पछ राण न बाटियो देवता बोल्या— जिया भूख रो भाडो अन्न है उणी तर डील रो भाडो औरत है ।' अर बाबाजी ई बाटियो खावण लागग्या । बाबाजी कोरी मोटी रोटी न इत चाव सू खाव हा जित चाव सू राजा राजसी भाजन कर ।

राण भूखा मरत अेक बाटियो बगो बगो खायर दूसरो लिया । बाबाजी इतमिनान सू भोजन करघो अर कनै राख्योडी तूबी माय सू पाणी पीय न मूढा पूछघो अर तापणा सरू कर दियो । राणो छव महीना रो भूखो सो बाटिया खाया जाव हो ।

बाबाजी बोल्या—'जीव आव जणै आप र साग लाव लोथ । पण पाछो जाव जण उणन छोड जाव अर साग ल जाव करम । जीव री ना तो की जरूरत हुव अर ना स्वारथ । जरूरत सगळी लोथ री है—मोह अर स्वारथ । सगळा लोथ न राख जीव नै नी । जीव परमात्मा रो अदा है, अजर है, अमर है । लोणा री नासमभी म अेक समझ है, ब जीव न कोनी रोव वयू क बो अमर है, लोथ न रोव जिवी मरणशील है । सरीर रो धरम है क बो जीव र साग चाल अर निरलेप भाव सू पाप पुन री पेडी चढ । पाप म लिप्त हुयन बार बार कर ता वा आचरण मू गिर । हुयोड पाप सू पाठ पड लेव तो पाप कोनी । इण वास्त धारो पाप धारी आत्मा री सुदरता माथ निमर कर ।' आ

क्य न बाबाजी चुप हुग्या । राणो आपरी आतमा मे भोकण लाग्यो । सरोर, आतमा अर धनकी—आ सीतां री आकृति राण र साम आवण लागगी ।

चाद सूवै विचाळ आयोडा हो । रात आधी वन पूगगी ही । पून म ठड बधण लागगी ही । सूसाडा भरती पून री चाल खायी ही । तारा रूपसी रँ आंचळ मे छुपण लाग्यो हा । बाबाजी गुफा मे जावता बोल्यो—'हू समाधी लगावण न जावू हू ।' राणा घार काळी अधारी आधी मे घूमण लाग्यो हा । बोहळी ताळ ताई राणो धूणी कुचरतो रयो, सोचतो रयो पण मायो की काम कानी कर हो । हार न सोवण सारू चाल्यो ।

बोहळी ताळ ताई राणा पसवाडा फोरतो रयो पछ पलका माथ नीद मीठी मीठी बपवया देवण लागगी । नीद र साग साग धनकी रा सपना ई आवण लाग्यो । पेडघां सू उतरती टीखी । पोमच र पल साग मन तडपतो दूक्या मांय कसीजत जोवन साग दिल पसीजतो दीख्यो । पाछी जावण लागी जण कसणां मे मन वध्पोडो दीख्यो । लुगाई लुगाई म फरक दीख्यो । मुदमुदा हाथ सोवणा लाग्यो । मैदी लाग्योडा हाथ नूतो देवता लाग्यो । आखी रात वन सोयी जण दारू ज्यू मीठी लागी । बार बार पीयां र वाद भी तिरस जिया मिट कोनी बघती ई जाव । ठाकर साची ही कव हा क धनकी रा मरम धनकी र वन ई है । उण म अतीद्रिय आकषण है ।

इत न धनकी री आवाज सुणीजी—'बा सगळा र खून म दारू अर अफीम रो इतो गहरो रस भरघा है क वान निर्वाय बणाय दिया है । व औरत न औरत ही नी समझ । उणा री तमघना दारू सी छिछली है, उणमे मोटियार री मीठी तम ना कानी । कारण ब सगळा मृग मरीचिका में मर जावला पण सतान देवण मे नाकाम रवला । औरत सी की देयर फळ भी चाव जिका मन दणां सू मिलतो दीख्यो कोनी । थार सू मिठ्या पछ मन ओ असास हुग्यो क हू फक्त लुगाई ही कानी हू जननी भी हू । इण कारण थार साग हू दिल खोलर सोयी अर मन उण सावण रो गरब है । राणी हडबडायर उठयो अर सोचण लाग्यो—साचाणीज, जीवन मुरभायो कोनी । फळ देवतो रयो— हू जासू ।

दिन ऊगण आळो हो । बाबाजी अरती कर हा । चिडघा बोल ही । राणो उठर जरूरी कामा तू फारक हुयर साढ माथ जीण वसन तारल आमण घठर चाल पडघा ।

‘आज तू तीन महीना पली ही तू इया ही अठ स उठर गयो हो अर आज उण सागी सवाल न तेयर पाद्यो आयो है । तू कायर है युजन्सि है । जिकी बात तू कवणी चाव हो वा कय कोनी सवयो अर जिकी काम करणो चाव हो वो कर कोनी सवयो । इस आत्माहीन आदमी न लुगाई नदें ही चाव ? मजबूरी अलग है । समाज री करडी रेखावा र कारण बा छोडर अलग कोनी हुय सक पण घुट घुटर जीवणो ई कानी चावें ।’ आ कयर बाबाजी उठघा अर गुफा कानी जावता बोल्या— तू जिमदार आदमी वण । पछ सोच समझर की कर ।’

बाबाजी कवता कवता चल्या गया अर राणा दूघड चिंता मे फस्यो रयो । लारला तीन महीना आत्महता री तर बाडी अर खरबूजकोट वन बिताया । बम म ही मरग्यो । लुगाई टारर नाई सोचता हुसी । धनकी काई कवती हुसी । राणो हतप्रभ हुयोडो सोचतो रयो । पौ फाटगी ही । तारा विमूजण लाग्या हा । चमचेडा पाछी गुफा र वारण आग भेली हुवण लागगी ही । घर रो मोह करन राणो उठर गाव कानी दुर बहीर हुयो ।

•

अेक सवाल

लू चालती रँधी, माड भागती रयी । च्यारा बानी फल्योडी निदरोही भोडळ ज्यु चमचमाट करँ ही । तायडो गाभा मायकर डील ताई पूग हो । पसीन रा बाळा घवं हा । आभ्यां पूरी खुल ही कोनी ही पण सवार तो अेड लगावता जावं हो अर नकली पाता आळी साड भागती जाव ही । मारी कान रँ बन पडी ही । मांड रो पसीनो भभको मार हा, अजीब सो ई । आल्या मे रावळिया पड हा । सामन बाळू रेत रो मारग भूत ज्यु लांबो हुवतो ई जाव हो । सूरज सिर मायकर चमकतो चमकतो आधूण पानी जावं हो । पण सवार ता सूरज बानी देण ही बानी हो । निजर अेकमात्र मारग माथ ही । वण ही घोरा री चढाई भावं ही अर वण ई ढळान । सवार नँ ना तो साड टूटण रो डर हो अर ना आपर मरण रो । माड ढाण पडी दौडती ई जाव ही । वण ई धारा माथ सिणिया बूजा रा दरसण हुय जावता इको दुको खेजडो दील जावतो । हरियाळी र नाव बन वतो ई हो । घोरां माय नित हमेस नूवा मारग वण अर मिट । रोटी पाणी रा दरसण भी कठ ई हुया कोनी । लोटडी म पाणी नाव रो हो । सवार न बम हो व कठ ई इण तपस मे काळी पीळी आधी नी भाय जाव अर बीच मारग म कठई रुकणो नी पड । इण वासत कागोलियो गीलो करण नँ पाणी रो थोडो सराजाम चाहीज । होठ सूक हा पण कागोलियो आलो हो । कागोलिय री सील ताळव ताइ पूग ही । साड मूडो हलापर नाड रो पाणी होठा ताइ लाव ही । पून र साग इका दुका छाटा उडर सवार र मूड माथ पड हा । सवार अेक हाथ मे लियोई गमछ मू मूण पूछ लव हो ।

दिन ढलण लाग्यो हो । तावडो बिसोई तेज हो । पून रो नाव निसाण ई को हो नी । उमस बधती जावँ ही । सवार रो वम बधतो जावँ हो । जे वेगो नी करघो अर मौसम म बढलाव नी हुयो तो जागळू रो काळी-पीळी आंधी आ जाती । मगरा म पसीन रा रीगा चाल हा अर सूक हा । वा माथ पडता रावळिया पसीन बठ ई सूका लेव हा जिक सू बुकतरी करडी हुवती जावँ ही । धोळो रग मटमैला हुवतो जावँ हो । आभ रो जडघा मे धोरिय री चढाण माथ लीलो सैनाण नेडा आवतो निजर आयो । सवार न धीरज हुयो । गाव कन ई हो । साढ री चाल और तेज हुयणी । वा ई समझ ही क गाव मे पीवण न पाणी मिलसी अर चरण न चारो अर लूग । आखी निदरोही हथेली ज्यू साफ ही । बूजा रावळिया न ढाव हा । बूई अर साट रा वगरा पून र साम फिरता फिर हा । साढ चालती जाव ही, मारग बटतो जाव हो । घडी अेक न गाव री सीव पार करन सवार गाव कन पूग्यो । गाव र वार मारग माथ खार मीठ बळवळ पाणी रो वूवा हो । कूव कन दो अेक खेजडा अर पोपळ हो । गाव सौ अेक पावडा मारग म हटर कूव सू धूर हो ।

कूव र अेक कोठो अर दो अेक घडोया ही । चाठ मे चडस पडी ही । कूव रो पाणी टूटग्यो हो । कोठ म गोडा सूधो पाणी हो । खेळी मे विलात अेक पाणी हो जिकी काई अर घूड स भरघोडी ही । पाणी री कभी तो कोनी ही पण मुकळापत ई को हो नी । मिनग जिनावरा न पीवण न पाणी घणो ई हो पण ढोळण सारू कमती हो । पणघट खाली हो । दो अेक ढाचा बेला पाणी भरण सारू खडा हा । कूवो बावण आळा लोग न लेयर 5 6 लोग चाठ माथ बठा सुसताव हा । ओपरी साढ न अेक सास भागती आवती न देवर की बम री निजर सू देखण लाग्यो । अणहूणी री कल्पना करन चिंतित हुयग्या । सवार कन आयर साढ स उतरघो अर गाळी ढीली करन लोटडी काढर मरव सू बाधर चाठ बानी हाळ हाळ आवण लाग्यो । आपर मूढ रो ढाटो ई खोल लियो । धाडती रो धोणे बम हो जिका की कम हुवतो जाव हा । मू अघार मूढो दीख कोनी हो चाल पचाणीजी कोनी । वन पूगर ज माताजी री करी जण मगळा पचाणर क्यो— ज माताजी री ।'

आवो राणाजी, बाहूला त्तिना सृ दीर्या ?

'हां, बीदावाटी कानी गयोडा हा ।'

हे तो सा खेरिमत नी ?'

'हां, एका दवणो हो ।

म्हान ता की बम पडग्यो ।

'थान ता म्हारो बम पडणो ई चाहीज । राण मुळकर क्या ।

रूप ई इसा बणाय राटयो हा । बम र कोई आर्या चाडी ई हुव ।

घोडा सरभार माळी बाल्यो ।

'आखा दिन चालन न ह्यो हे रोटी न पाणी । सास रायर भाग बोल्या—'गरमा, भूख तिस अर लावो मारग भला भला रा रूप बिगाड देव, म्हारो कवणा ई वाई ?

'अर घर पधागे, रोटी जीमो ।' गाव रो चौधरी बाल्यो ।

जीमणो तो हे हो । आज रो गरमो देखअर भाधी रो बम रया क वठई गाव पूग्या पली ई नही आय जाव ।'

बम तो साचो ई हो, पण सिंध्या पडघा पछ पून अगूण न ववण लागगी ही ।' खेजडी भाघ हालती घजा कानी आगळीं सू इसारो करतो माळी बोत्यो । 'अ हाय धोय न अठ ई जीम लेसी, रोटी तो बण ई हे । चौधरी रो मान रायर कैया ।

'हां, दा पाहर रात गया पछ टुरणा ई हे । गाव म जायर वाई करसू । अर रात हुताया मे जासी परी ।'

'तो ठीक हे म्ह सा चाला हा ।' चौधरी बोल्या । होळ होळ सगळा उठर बहीर हुया । राणे उठर साढ नै पाणी पायो अर तिनान कर नै खाणो लायो । माळी साढ नै नीर दी । अघ घडी रात बीती जित साढ जुगळी करणे लागगी । राणे कूव री संरण भाघ माचो दाडर सोपग्यो । आस मू

चाद भावण लाग्या हा । ताग विचारा ना विंगराव लियाना हा । जेठ रा
 मूनो चाद चादणी मू मुसकराव हो । धोरा माथ पत्योडी चादणी मोन ज्यू
 चमक ही । दूर दूर ताई सानलिया धारा, सान र पाड ज्यू लाग हा । ठडी
 चालती पून सान र पाडा माथ थपक्या देवती चान ही । धोरा माथ वण्योनी
 नरा दया लाग ही जाण सोन र ममदर म तरगा उठती हुव । किता आवण
 हे आ धारा म किती नि स्पृह अपणायत है आ धोरा मे !

आधी रात ताई राणो सुतो रया । पठ उठर पाणी पीय न साढ माथ
 जीण कसी । लाटडी पाणा मू छलर वाधी । अर दुर पड्यो । ठडी रात म
 राणो हेत रा हुलास स्त्रिया चालतो जाव हा । मारण म दिन ळग्यो । आखो
 दिन चात्प्यो अर पाछो विसूजण न लाग्यो तो इ राणो तो चालतो ई रयो ।
 घडी अकरात गयो गाव वन पूग्यो ।

कूच माथ भीड ही । मोटियार लुगाया पाणी ल जाव हा । मोटियारा
 र मिर माथ पोतिया बघ्योडा हा । ठाकरा न गुजरचा न पनर बीम दिन
 हुयग्या हा । अके महीन रा सांग राखणो जरूरी हा । इण वासत गाव-आळा
 रात न पाणी भर लेवता अर दिन मे घर रा छोटा मोटा काम निमटायर
 माजीसा वन प्रठण न जावता । इण कारण कूचो रात न देर ताई चालता ।
 दिनुग सासरा र पीवण वास्त पाणी कोठ माथ सू ई दिया जावता । गाव रो
 धणी गुजरग्यो हो । सगळा काम वद हुयग्या हा । ग्याव सावो, गीत गाळ गाव
 मे की कोनी हुवतो । वन बटी अर बह र पीर सासर आवण जावण माथ ना
 तो ओळ्यू मायीजती अर ना कोई बधावो । गाव रा सगळा मोटियार भदर
 हुयोडा हा । लुगाया पकी ओढण्या ओढ राखी ही । कूच वन राणो पूग्यो जण
 सगळा उण र कानी देखण लागग्या । राण न अबभो हुयो—ओ काई ? सगळी
 बात रो पतो चाल्यो क ठाकरसा न गुजरचा थोडा ई दिन हुया है । उणर पली
 रा समाचार को काचा हा । इण वास्त उण भी आपर साफ माथ सोग रो
 निसाण गमछो बांध लियो । कूडो माचो रोयो ई । लोगा धीरज बघायो ।
 मढो घोयर पाणी पीयो अर साढ न पाणा पायर घरा पूग्यो । घरघिराणी
 अवार अवार ई माजीसा मू मिलर आयी ही ।

नूई समस्या

राणो दिगूग भन्तर हुयन अणमण मन सू काटडी गयो। गाव रा बूढा बडेरा दो च्यार जणा बठा हा। परवार रा ई स्याणा आदमी और वार स आयोडा मोटियार बठा हा। सगळा र चरा माघ मुरदानगी ही। ठाकरा र बेट भवानीसिंह नै ठाकर यणाय दियो हो जिको हाल कोई च्यार वरसा रो ई हा। पुराणो कामदार वन बठो मैमाना स बात्या कर हा। मन मे केई राजी हा केई दुग्री हा। दुनिया म सगळी भात रा लोग हुव। राजी हुवणो अर हसणो साग ई बध्योडो है। सण अर दुसमण कठ जासी ? अँ तो बठ ही रैसी जठे दुनिया हुसी। राण न मूढो उतारघा बडत न देरयो जण केइया री आख्या म फरक आयग्यो अर केइया र आसू। भवानीसिंह भी बाप र भायल न देखर रोय पड्या। राण उण न छाती मू लगायो अर सगळा मू ज 'माताजी रो करी अर वन वँठग्यो।

विक्रमपुर सू आयोडो र्का कामदार वन हा। बोल बतळावण हुयगी जण बूढो कामदार बोल्यो—अनदाता रो हुकम हुव तो हू अरज करू। भवानीसिंहजी कानी देखर, उणा रो मून हकारो जाणर आग बोल्यो— 'विक्रमपुर सू हुकम आयो है व राणोजी न ठाकर भवानीसिंहजी रो सरक्षक नियुक्त करयो है अर राज कानी सू बाधावास र ठाकरा साग बीदावाटी री देखरेख करणी है। ठाकर भवानीसिंहजी राजी हुयो अर केई भाई वध वेराजी हुया। टूटत राण माघे अेक नूई जिमदारी रो भार पड्यो। राणो इनकार करै तो विण न, अठ कोई हुवम देवण आळो ही कौनी हो। अर मजूर वर ता इ विण र साम, अठ सुणण आळो कुण हो ? नूवँ आदेस रो पाळण करणो है—

जिवो बो मरतो मरतो ई करसी । आदेश र माग ही मरमी । आ मोचर बो चुप हा ।

आखो दिन बैठक म ई गुजरग्यो । मिलण भिटण भाळा आवता जावता रवता । नूव आदश मू श्तयो और बघग्या हो । राणा आख दिन सगळी वाता सुणतो रयो । सागतो रयो नूव जीवण र विस मे । भायला गयो परो अर जावता जावता आप री जिमत्तगे उण र काषा माथ नाखग्यो हो । ना ता नन सू जीवण दिया अर ना मरण नेसी । राणा चुप हो । घर न खर गाव न देखर अब राव ता किण र भाग ? राण र सामन घणी समस्यावा आयगी, राज परवार री । राज परवार रा केई लोग राजी हा केई नाराज हा । घात लगायां जिक बठा हा व निरास हुयन काड बखेडा खडो नी कर देव । राण न बडो साच समभर काम करणो हा । सगळा न साग राखर बीदावाटी कानी जावणो अर राज परवार सू चोखो रिसतो रातर ठाकरा रो मान ई बघावणो हो । इण वासत राण न आप रा विसवासी अर विसवास घातो दोना न परगणा हा । हाजरिया सू सावधान रवणो हो । सगळी वाता न गराई सू सोच ममभर राणो इण नतीज माथ पूग्यो क जे सगळा न अठ वठाय लिया तो घर हाण र अलावा और की नी हुव । सला सूत करन जिका ठाकरा रै साग मोरच सू आया हा उणा न मोरच माथ जावण री सला दी । इण बात रो सनेसो विद्रमपुर र राणाजी कन भिजवाय दियो । और बाकी रयोडा न आप र साग बाघावस र ठाकरा कन जायर बीदावाटी री सुरक्षा रा काम सभाळण रो समाचार भिजवाय दियो ।

सिङ्या पडघा पछ राणो माजीसा कन मिलण वासत गयो । उणन पक्षा साल मे बठामो । राण सगळी वाता माजीसा न बिगतवार बत्ता दी । सारी वाता हुयगी जण माजीसा बोल्या— "कुलसणी न ये अठ क्यू मेल दी ? इणर आवता ई ठाकरसा घाम पघारग्या अर राड किणरो पेट राख राख्यो है, आ आफत और है । इण वासत इणरो इतजाम करा । राणो आ बात सुणर सरणाट मे आयग्यो । थूक गिटर आपवासन दियो क आप किणी बात री

फिर मत करा, सगळो इतजाम कर दियो जासी। राण रो मन तो उचाट हुयग्यो हो अर आ इछा हुवण लागी कँ अबार रा अबार धनकी सू मिलू। पण लोवलाज सू बचण सारू की कोनी कर सबयो। चुपचाप उठर घर आयग्यो। रात न धरधिराणी घणाई घोवो करघो क इसी काई बात हुयी जिक सू धारो चित इतो उदास है ? माजीसा की कय दियो काई ? पण राणा कवँ तो काई कव ? आपरी भूल आपन ई मताव सीर खुनर कव तो लोगो म हसाई हुव।

निगू राणो धनकी कन मिलण सारू गयो। गोर मे बीन अेक भूपडो दियोडो हा, जठ बा आपरै भाग भरोस पडी ही। वखत रा इतजार कर ही। उणर चर माथे पीळास लिया अेक गैरो अपमान भलक हा। पेट आपर गौरव सू ऊचो हो। भाग्योडो काल आज बतमान हो। जीवण रो आत्म मतोप गरो निखरतो जाव हा। पण चिता रो उणीज तर अेक गरी रेखा उणर चर माथ रम ही। राण न देखर भूपड र बारण सारै गुघटो काडर बोली— आवा ।’

राण रा पग धरती सू चिपण लाग्या अर जीभ ताळव सू। धूक गिटर बोल्यो— आ काई ?

‘ओ आप रा नियोडो है’ ‘जिको भोगू हू।’

पण इता ?

जे ठाकर रबता तो मार दी जावती।

‘पण ।

पण काय रो ? म्हारो कोई अस्तित्व कोनी। म्हे गुलाम हा। म्हार कन रूप हुव जित म्हारो कदर रव अर जे कदई भूल सू पठ भारी हुय जाव तो मौत कनै पुगाय दी जावे का गिराय दियो जाव। दानू ई हालत मे मौत र मन जावणो है। जे कोई स्माणो हुव तो किणी रो नाव गळ मड देव। नाव किणी रो चाल अर भोग कोई। ओ भाग रो खेल है। मरीज ई कोनी

अर जीयो भी शोनी जावै । ऊपरलो जन् गुणगी, सगळो वान हुसी ।' अर धनकी बसक्या पाटर रोवण लागगी ।

राणो आगै बधर उणन बोली रागणी चाव हो पण पण उठर पाछा पमग्या । साघर बोल्यो—'धबरा मती । सगळो वतजाम कर देसू ।' आ कंयर पाछो आयग्या ।

सारी दुपारी राणो आवण जावण आळा सू अर वामदार सू बाता वरतो रयो जरूरी वाम सलटावतो रयो । रात न पाछो माजीसा कन जायर धनकी न पाछी भेजण री बात कंयी अर आग री सगळी व्यवस्था करण री बात बतायी । माजीसा तो या ही चाव हा व आ पाप अठ सू टळ । अवे गोली ओछी ई सही ।

दो तीन दिनां पछ अेक दिन तडक ई उण सागी बली न धनकी न पाछी वाडी वानी भिजवाय गी ।

•

अणजाण्यो मारग

गाव गी सीव पार करी तित सूरज आभ मे भावण लाग्यो हो ।
धनकी बली व्हायर हेठ उतरी । गाव कानी देखर, सीव र खेजड री पेडी र
हाथ लगायर लिलाड अर आरया माथ हाथ लगायो । आरया आमुवा सू
उलगी । बोली बोली पाछी बठर हालण रो कयो । वली चाल पडी । धनकी
जापरी छल्योडी आख्या सू देख्या जाव ही । रोपी तो कोनी, पण बाकी की
कानी रयो । त किती रहस्यमयी हे । पैदा कठ ई हुयी, पळी कठ ही । थायी
विणी र साग ही । व्याव कानी हुया पण साग सावण आळा बाहळा जणा
निक्ळ्या । अर अव जाव कठई ही । ना तो आग रो पतो अर ना लार रो ।
कुण कुण आसी कुण कुण जामो काई कयसी अर काई करसी ? व्याव ता
हुयो पण ना तो पीठी हुयी, ना बनडी बणी । ब्यार सहेत्या साग घुमी ।
सावण म हीडा हीडो । भादव म सातू आसीज्या । रीत रा रायतो हुया ।
अर पट ब्याव हुयग्यो । गीत घणा ई गाया है अर गावती रमी । पण

आयो सगा रो सूवटो अे
लेग्यो टोळी माय सू टाळ,
सोदर बाई सिध चाली ।

रा सूवटो ना तो कदई आयो अर ना कदई इगन इत मान गू लेग्यो ।
जोवण कितो धूणित हे । नाळो हे जिको रात दिन बवतो रव । मरजी म
आव जिको चळू पाणी पी लेवे । मा न बाप । धनकी र बसक्या फाटण
लागगी । गठो फाडर रोय ई कोनी सवी । काळजा पाटतो जाव हो । ना मा
ना बाप । कुण छाती सू चिपाव कुण मिर माथ हाथ फेर, कुण उणर दुख न

बटाव ? ना चवरी आळो माटियार, जिको ई छाती मूलगामर हूळव कर । सगळा सुलफिया यार हे । जे घनकी, तू पदा ई नी हुवती तो काई साभर सूनी रेंवती ? यार बिना किसो अणसरघो पडघो हा ? जे म्हारी मा आ भूल नी करती तो कितो आछो रवतो ? पण आ भूल उण री नो ही नी । हरेक लुगाई चाव क बा मा वण, मोटियार सू मा वण । जे बो खसी करघाडो नीकळ तो आडोसी पडोसी सू वण । अर वण स्वारप र कारण ई उणरी माटी पलीत हुव । बा सगळी बाता न सहन कर किण वासत, मान सतान वासत । बा मुरभावणी तो चाव पण फूल देयर ।

घनकी सोचती जाव ही, गाडी चालती जाव ही । आ ही जीवण री विडबना हे । आ ही भूल म्हारी मा करी अर आ ही मैं । पेट माथ हाथ फेरती सोच्यो । सरमावती पलो उठायर पाद्यो छाती अर पट माथ होळमक रारयो । दुख र असह्य दरद म अेक मुळव ही, जिकी मरचा पछ ई लार रसी । नाव राखसी । फलाणी री डीवरी हे, फलाणी रो डीकरा हे । कितो दरद, कितो दुख, अणभूक्तो अपमान आ सगळा मायकर निकळर आपरो औलाद न देखणी चाव राजी राखणी चाव दुखा सू बिलभणी चाव अपण आपन पुनर्जीवित करण सारु । आ जात कितो निकमी, टुकडां माथ पळणआळी फाटघाडा परणजाळी, कितो ओछी हे । कितो खुसमिजाज हे, सतोपी हे, जे कोई थोडो सो सारो देव तो उण मायें कुरवाण हुय जाव । अेक हू ई इसी बोनी, म्हार जिसी घणी ई हे जिका रो जीवण म्हार सू और ही घणो खराव हे, नीचो हे ।

सूरज रो थोडो दोडता जाव हा, बली रो पहिया चालतो जाव हा । बली र छीक माथ राख्योड घड रा पाणी भवळकतो जाव हो । बली र भूटक साग विचार टूट हा, ठैर हा । सार मारग साग पाछा चालण लाग जाव हा ।

जलमी अण मा न देखी । बाप रो नाव ई सुण्यो की । जण नाव सार समभूण लागणी तो बेई नाव सुणीज्या । बसक्या फाटती आवाज सू मान

बाप रो नाव पूछघो जण दो च्यार गदीह पढघा । आख्यां सू आसू भरण लाग्या । पूठ फोरन मा ई धीरज छोडण लागगी ही । धनकी तू अेक सवाल है जिक रो जबाब ना तो धारी मा बन है, ओर ना धार कन । येमाता उण रो उत्तर देय सकै है, पण बा अदृश्य है । इण धासत धारा सवाल धार साग ई जासी । अर तू बिना उत्तर ई मरसी । किती बडी बात है, किती ओछी बात है । ओर धनकी मन मन म बोली—धनकी ! तू आ सगळा नू पर है ।

धनकी सोच ही—म्हारी ओलाद भी इया ही बापू रा नाव पूछती रसी काई ? नहीं, नहीं । हू उण रो पडूतर देसू, बतासू, देखासू, मिलासू । ओ है धारो बाप । हू निरलज कोनी । हू म्हार काम सू लजित भी कोनी । जिका काम करघो है, सोच समभर करघो है । अेक नूवो सवाल फेर उणर सामन आयो क त जिको काम करघो है सोच समभकर करघो है ? सगळा र सामन कय सक है ? पण आगलो इण बात न मजूर करया कोनी ? अर ओ ही सवाल जण धार सामन दूज रूप म आयो जण तू चुपचाप रोवै ही । पेट किण रो ? इण रो पडूतर आज ताई किणी न दियो कोनी । सापद तू जाण ही कोनी, ओ किण रो है ? मुळकर कयो—कोई लुगाई इती अणजाण कोनी हुव । बा नाव बताव का नहीं, आ बात दूसरी है । लोणा रो काम है बम करणो, अर ब बम रै नाव माध ई जीव । अर धनकी ! तू कय सकली ? नहीं-नहीं, हू को कवू नी । घुट-घुटर मर जावूली । विचारा म ही बडबडावण लागगी । रोवण लागगी । बलिय रोकर पूछघो काई ह्यो ? पाणी पायो । पडूतर की को दियो नी ।

दो दिना ताई बली चालती री । धनकी बादी म बकती रयी । गाडी वान पाणी पावतो रैयो । काळी डूगरी कन बली पूगी जित तारा सू आभा खचाखच भरीजग्यो हा । आख दिन री तपती मिटगी ही । ठडी पून चालण लागगी ही । जीव सोरो हुवण लागग्यो हो । जीवण सा लाबो मारग ठरतो सो लाग्यो अर इया मालम पडण लागगी क जीवण रा विसराम अठ ही है । तारा मे उभरती आकाश गगा पूंयू सी लांबी ही ।

और धनकी विचारा म खोयोडी, हरारत सू परेशान हुयोञ्जी गुफा कन पूगी जण बाबाजी धूणी कन बठा बठा रोटियो खाव हा । बलीवान सगळी बात बतायी, जण बाबाजी बोल्या—‘ओ तो हुवणो ई हो । रात भर अठ ई विसराम करो । दिनूग बाडी कानी चल्या जाया ।’ थोडा ठर न बोल्या— ‘हाडी मे भाटो पडधो है, रोटघा बणायर खालो ।

‘नहीं, मारग म खायर टुरघा हा ।’

•

धरम री भोजाई

घनकी सोवणा चाव ही पण विचार, लारली घटनावा कानी दोडे हा । ना तो बा री अत हा अर ना नोद ई लेवण देव हा । आखी रात तडफटावती रयी । पसवाडा फोरती रयी । सांचती रयी । आज सू कई महीना पली जण बा अठ आयी ही, जण जवानी न ठोकर भारती चाल ही । किती बहिमुखी ही । पुरुषा म आकपण दीखतो । आज, आज बा सगळी बाता सू किती दूर हुवती जाव हे अतमुखी वृधती जाव हे । काना म सगळी आवाजा आवणी बंद हुयगी । जाण बार रा सगळा हेला आवणा बंद हुयग्या हुव । टाबर री किलकारी रात दिन काना र कन सुणीर्ज है । आकपण भेलो हुय न पेट म बडग्या है । ओ जीवण नूवो है का जीवण री नूई बिडवना है ?

काल रो भोग, आज नूव जीवण रा मारग बणतो जाव हो । काल ताई हू जिक काम न रात दिन भोगणो चात्र ही उण सू ही आज मन नफरत है । म्हारा कान लारली सगळी बाता न भूलर तोतली अवाज म सुणणो चाव है—'मा तू कठ है ?' आ आलरा म कितो ममत्व है । कितो आणद है । इण सुख रो ना ता आदि है अर ना अत । आकाश गगा सो पवित्र है, बिसो ई लावो है । आदमी इण मारग माय चालतो चालता खतम हुय जाव पण आणद कदई खतम कोनी हुव अर ना इण सू कदई पेट भरीज । आखी रात इण आणद री लरा म गुजरगी । आरती री टाली टण टण सुणीजी जण घनकी पाछी घरती माय आयगी । द्वार न उठी जर जीवण रो मारग तय करण रो त्यारी करण लागगी ।

घोळ दाकार ताई चालता रया । बाडी कन पूग्या । माळो माळण मूळी, गाजर, कादा लगवण सारू जमीन साफ करन कथारथा सावळ कर

है। टाबरिया तबडका मारता फिर है। भा सगळा न देखर अचभो करघो। अबाणचक धोळ दोफार किया आया ? बलिय सगळी बात समझायी। राण र पाच-सात दिनां मे पूगण रो समाचार दिया अर इता दिना सारू बासो चावण री बात कयी।

धनकी सू जण माळण री रात न बात हुयी अर पण भारी हुवण रा मालम पडघो तां वी जाण्यो क धनकी दुखा री पाटळी है। लुगाई, लुगाई रो दरद समझ। आपरी घरम री नणद बणायर राखी अर हुसी, जिसी चाकरी करण रो आश्वासन दियो।

भागती-सो चोगासो आयो। दा च्यार बूदा नाखी अर भागग्यो। बापडा किसानां मोठ, बाजरी, गवार माग तागर खेता मे नाख्यो हो, पण सूसाढा भारती आध्या चाली जिण म सगळो घान उडग्यो। खेता रा ऊमरा इ साफ हुयग्या। जेठ सो तपता तावडो भादव मे ई दिन भर बाळबो करतो अर रात न पडती सागोडी ठड। सावण मे आध्या चाली कानी, राहिणी नखत तप्यो कोनी जण बिरखा कठ ! काळ रो दूसरो साल हो। हरघा हुवता आकडा जर सा लागै हा। पण करघो काई जावै ? भगवान ही बरी हुम जाव। दस पनर दिना पछ राणो वीदावटी कानी आयो जण दा दिन काढर अठीन आयो। काजळी तीज निकळगी ही। गोग री खीर खायर माख्या भागगी ही। बयत भागतो रयो। भूखा मरत करसा रा मरघोडा माईता रा सराघ आयग्या। जीवता ही जठ भूखा मर हा बठ मरघोडा न कागोळ कुण घालै हो ?

कूई सूकण लागगी ही ता ई चाच चालती ही। अंक दो कयारी, जितो ई सीचीज बित्ती ई चाखी। सरदी पडण लागगी ही, दीयाळी आवण लागगी ही। दीयाळी वाय सू मनायीज ? अठ ता काळजो ई काढ लियो हो। फेर भी सुगन तो सगळा मनावणा ही पडती। भूपडा नीपीजण लागग्या हा। भाडण भडकावण रो काम सारू हुयग्यो हो। धनकी रा दिन नडा आवता जावै हा। अेव तो काळ अर ऊपर सू इधक मासा ! रोटघा रा सासा अर ऊपर सू सुवाढ। राम निभावै जिया ही निभसी। धनकी घणाई कोनी कवणो चावती हो पण, अेक दिन कम ही दियो। माळण जण पाछा पडूतर दियो क जहर खायर ओ अर वो जलम बिगाडण री बात कय करै ? हाल तो घार भाई रा हाथ गोडा चाल है, अर भोजाई भी पागळी कोनी हुयी है।

शरद पू यू आयगी । भतीरां न भगवान इ तावता रयग्या । खीर ई पुरी सी मिली कोनी । समै रो प्रभाव जाणर सगळी बात भूलणी पड । भगवान इणरा अपवाद कानी । तिन छोटा हुवण लागग्या, रात बढी ।

लाफसी हुयी, सागं दीया ई धस्या । लदमा पूजन हुया । मूसाडा म दीया चोखी तर जगमगाया ई कोनी । सूनशास्त्र सगळा ई करधा । मेंदी लागी, पण उणरी महव फूटी ई कानी । आगळ्यां रा पेरवा माघ ही लाल निसाण माडर सूख ही । गोरधनजी काय सू पूज ? बारिया नी, काचर नी, सिटी नी । पण गोरधनजी जरूर पूज्या जाती, चाव की ना हुवो । दीयो भी चसला, चाव बाट आली करन ई चसाव । काम सगळा ही करिया, पण जी र ऊपर कर । धनकी र दिन ज्यू ज्यू नडा आव हा, चिंता वधती जाव ही । पण करधा काई जाव ? हुणी है जिकी हुसी । सराजाम सगळी ई हुव हा, पण धनकी र जी मे चाकी की कोनी हो । बखत कितो माडो है ! कोई समझ ही कोनी । धनकी रो मन घृणा मू भरतो जाव ही । अब कोई पूछ ही कोनी । पराम घर मे टुकडा सातर नाख राखी है । विचार आपरा है, उणां न चाखा राख ता सारो ससार चोखो दीख अर धुरा राख ता सगळा बुरा दीख है । ना ता कोई बुरो है ना कोई भलो । सगळा आदमी है । बीखो भी आव, पण धीरज खोया काम कोनी चाल ।

अक दिन राण रो भेज्याडो आदमी पूछतो पूछतो थायो । सगळी बाता हुवण मू रोटी खायन पाछी जावण री हासोहास ही त्यारी करता बोल्यो—मन राणा विसेस घरू काम सू भेज्यो है । बान तो विक्रमपुर गया नै दो ढाई महीना हुयग्या है । मन भी कोई दीयाळी कन अठ पूगणो हो पण जरूरी काम आवण सू आय को सक्यो हो नी । अब मारग जावता अक पोहर काडर थाया ह । आटी माय सू राकडा काडर दिया क बखत वेवखत आडा जासी, अ राणाजी भेज्या है । सवार चल्या गयो अर वो धनकी रो अक भार उतारग्यो अर दूजो छाती माघ नाखग्यो ।

बीदावाटी

राण न बीदावाटी आया नै धोडा ई दिन हुआ है । नारै सू विज्रमपुर री हालत ओर रिगड़ण लागगी । जागो जागा लूट मार हुषण लागगी । धाउती बधण लागग्या हा । दूसरै साल औरु काळ पडण नू लोग और घनडावग्या । राज रा कारिदा चोरा सार्ग मिनर रयत नै सूटण लागग्या हा । मिदर लार पडितां न दीयाडी जमीनां माथ रेख चाकरो रो माफीनामा हा । पण राजाजी आय घटण नू दोलडा परेसान हुयग्या । सगळा माफीनामा रद कर दिया । इण नू कोई करव कोनी पडणो, पण दुममण घणा हुयग्या । मिदर रा दो पुजारी राजाजी कने करियाद करण मारू विज्रमपुर आया जण वीन मिलण कोनी दिया अर मारनै पाछा काठ दिया । जण ब दोनू पुजारी गठ र सामन चिता बणापर बळ मरघा अर मरता मरता मराप देयग्या क जा तूं ई बिना ओलाद र मरलो ! आ सुरसुराट अर बाका ज्या ज्या राजाजी कत पूग्या, या माफीनामा पाछा कर दिया । और उण जगां नै खुदापर बठै तळाव बणावण रा हुकम दियो । जठै साई तळाव नी वण, जपिया जप करण न लाग जाव ।

ऊनाळा बीतग्या । सीयाळो आयग्या । थोडी छोट्या पडण सू सी घणो बधग्यो । आ त्तिना म ई मदेग मिरयो क वबई र लाट साब रो सास आदमी विज्रमपुर हुवतो पठानकोट जावलो । उण री सुरदा रा सगळो इतजाम कर दियो जाव । इण वासत बीदावाटी कानी भेज्योड आदम्या नै पाछाविक्रमपुर बुलाय तिया । राणो भी साग हो । सागीडी सरदी पडण लागगी जण साट साब रो आदमी आयो । सरती मे उणांरा दो तीन आदमी सिवां मरता मरग्या हा । साट साब रो आदमी तो वेग सू विक्रमपुर री काकड सू निकळर आग जावणो जाव हो । राजाजी आपर विसवासी आदम्या साग हिसार ताई उणन पुगावण री व्यवस्था कर दी । राणो बी व्यवस्था रो अेक मारग थ्याक हो । हिसार सू पाछो विक्रमपुर आयो जिन ता पोह रो महीनो उत्तरण लागग्यो हो ।

राणो विश्रमपुर सू पाछा बीदावाटी हुवतो काळी डूगरी र बाबाजी कन पूग्यो । बाबाजी बन केई वाता हुयी । दोकारो सगळो हतायां म निवळग्यो । राणो रात भर बठ ही रयो । दीया बाती हुयां पछ राटघा वणायर सेवण लाग्या । बाबाजी बात याद अणायी क आज सू तू बाहळा महीना पली तू इया ई अठ आयो हो । छव महीना रो बीमार सो लाग हो । हा ।'

आज की फरक लाग है ?'

फरक वाई, हू तो घणा अळूभता जावू हू ।'

अ घारा काम, अळूभ आळा ई है ।

हू तो कद ई को अळूभतो हो नी, पण भगवान रो मरजी ।'

'कूडो, घारी मरजी ही जण ओ सगळा काम हुया ।

म्हारी मरजी ?' अचभा वरता राणो बोल्यो—'हू किसो विश्रमपुर सू इण काम सू ही चाल्या हा ?

तू चाल्यो तो ठाकरा रा काम वरण सारू ई हा । पण बीच म थार मन मारग छोड दिया । आग बाबाजी बोल्यो— ज ठाकर नी मारघा जाता तो थारी खाल उघेड ली जाती, पण थार भाग सारा दे दियो ।

कठ ? हाल ताई ता बिया ई भटकू हू । ज ओ भूभट नी हुवतो तो मन काई बायड आव ही क राजाजी र काम माथ इतो घूमतो ।' सास खायर राणो बोल्यो— 'रोटी पाणी ई छूटग्या ।'

'थार मन म सुधार नी हुसी जठ ताई हसर बाबाजी बाल्या— घणो फरक को पढ नी ।

राणो सरमायर चुप हुयग्या । राटघा काढर खायी । पाणी पीया । गुफा म सोवण न चल्यो गया । याडी ताळ म बाबाजी गरी नीद म चल्यो गया । राणो चित उठघोडो सो पसवाडो फोरतो रयो । कण ड धनकी दीख ही कणई घरघिराणी । आ दोना र बीच चित भ्रात हुयोडो सो राणो आली रात घूमतो रयो । बाबाजी वगा ई उठर पूजा वरण खातर वगली चाल्या गया । दिनुग ताई राणो आळस मरोडतो रयो । तावडो सागीडो

चढ़गयो जण त्यार हुय र बाडी कानी चाल पडघो । मारग मे सूचना मिली क पिडारी लूट मार करता सखावाटी ताई आमग्या है । राणो रो आग जावण रो मता ऊक चूक हुवण लागग्यो । पण किया ही बाडी तो गयो परो पण बठ की कोनी लाघ्यो । हारन गाव गयो ।

गाव मे घर पूग्यो जण उण न पतो चाल्या क धनकी र डीकरो हुयो है । राणो राजी हुयो । पण अक नूवी समग्या उण रें सामन आयगी । रातवास रयो । दिनूग पाछो टुर पडघो । आस दिन पाहर रात ताई चालता रयो । चौकी पूगर हालचाल पूछघा जण पिडारिया री सूचना मिली । विक्रमपुर पकी सूचना लेयर सनसो भेजणा जरूरी हो । दूसर दिन पको आदमी सूचना नेयर आयग्यो । जण राणा टोळी वणायर विक्रमपुर कागी चाल पडघो ।

विक्रमपुर आयर आ सनेसो राजाजी कन पुगायो जित तो पिडारी सरदार रो फका ई पूगग्यो । राजाजी केई दिना ताई सोच विचार करघो । पछ जयपुर र सेठा र नाव हुडघा लिखर पिडारी सरदार कन भेजी । लण देण रा मामलो वेगा सुळइया कोनी । उतर पडूतर आवता जायता रैया । दो महीना इण म ई निकळग्या । हार न पिडारी हुडी लयर शेखावाटी सू ही पाछा टुरग्या । जण तायर राण न चन पडघो । इत न पतो चाल्यो क लाट साब रा खास आदमी पठानकोट सू पाछा आवती वेळा विक्रमपुर ठरघा हा अर राजाजी वा सू मदद मागी है ।

इण विस म व भरोसो दिरायर गया है क लाट साब सू बात करन पडूतर भेजसू । इत म पिडारी सरदार रो आदमी हुडी री ओळभो लेयर पाछो आयग्यो । जयपुर मे इण नाव रा कोई सेठ ई कोनी हा । हुडी खोटी ही । पण साब रें भरोसे रो समाचार सुणर वो रातारात ई पाछो विक्रमपुर नू चल्यो गयो । लाट साब र भरोस र नाव मात्र सु ई विक्रमपुर री आफत टळगी । दा तीन महीना मे घटनावा इती तजी सू घटी क की पतो ही कोनी चाल हो क आग काई हुसी ? ना राण नें सोचण री फुरसत मिल ही । रात दिन चकरी बम सो घूमता रवतो वा धावा मारण री त्यारी म लाग्यो रवतो । जेठ सामन आयग्यो हो ।

अतहीन अत

जेठ मे बिरखा हुयगी ही । हळ बाय दिया हा । आम मे घणघोर घटावा तो कोनी ही पण लोर चालै हा जिका कठई कठई बूदावादी करै हा । बाजरी न इती बिरखा ई घणी । गुफा रै सामन बाबाजी बठा हा । लोर सामे सू जाव हा । बेई फुवार नाम्ब हा अर केई थोथा ई उड हा । कुड मे गोडसूणो पालर पाणी हो जिक म मीडका कूद हा । मीया मीया जिनावर पाणी माथ उड हा । बाबाजी सोच हा ओ मीडकी भी जोरदार जिनावर है जिको पाणी री बूदा मिलता ही जीवतो हुय जाव । पाणी सूकता ई समाधी लगायर खेलर ज्यू सूक जावै । उणरी माया अपार है । कणई तावडो जोर सू निकळ हो । मगरा माथ हुयोडी अळाय़ा लाल हुवती जावै ही, पण जण पाणी री फुहारा पडै ही, ब पाछी माय बडण लाग जाव ही । थोडी ताळ मे बादळा रा लार चालता चालता साफ हुवण लागग्या । आभो अकदम आसमानी हुयर चमकण लागग्यो । बाबाजी उठर गुफा मे जायर खूटी माथे टगिय इकतार न उतार लियो अर डूगरी री पडती छिया म आसण नाखर बठग्या न इकतारो बजावण लाग्या । इकतार २ तार सागै शैव राग बाढसी—

इण तो आगणिय हे सली ।

केई नर खेल्या, बेई खेलसी

बेई नर खेल सिघाया सली ।

पून री लरा र साग इकतार री आवाज च्यारा वानी गुजण लागगी । सारी निदरोही जीवण री अस्थिरता म सिनान करण लागगी । बाबाजी मगन हुयर आस्या मोच्या गावता जाव हा ।

पड्या चढत मिनख रँ पगा र खडक सू बाबाजी री मसती हूटी ।
 आर्या खोलर देरयो तो राणो गोदी म टाबर लिया हाळ होळ चढ हा, जिया
 भाव सू उठर चालणो सीख हो । कन भायर राण डीकरँ न वन बठावता
 डडोत करी । बाबाजी इचरज सू छोर र माथ ऊपर हाथ फेरन आसीस दी
 अर राणो कानी देपर बोल्या— इया काई ?

‘धोखो देयगी ।’ बसक्या फाटतो बोल्या।

‘काई ?’ धीरज दवता बाबाजी चालती रयी ? ओ ससरि
 रा नम है । काम हुयो, गयो । इण म दुखी री काई वाते है धीरज घार
 उण री निसाणी न पाळ । धारा काम करे बा नपरो कुस करमी ।
 बावळा पली बता तो सरी काई चीमारी हुयी ? बाबाजी री आख्या नई
 पाणी आयग्यो हो ।

रोवता रोवतो राणो बोत्यो—‘हू पिडारधा र चकर मे पज्योडो हो ।
 तीन च्यार महीना इण सवट मे ई लागग्या हा । इणनू पली अठीन जावतो
 आपन सगळा समाचार भुगतायग्यो हो । पछ मन की पतो कोनी हो लारं
 काई हुयो ? छोरो दस पनर दिना रा हुयग्या हा । हू विक्रमपुर सनेसो लेयर
 चरयो गयो हो । बठं ही मन घडै लाट माब र आदमी रो सनेसो भरोम रो
 मिल्यो हो । पिडारधा रा भठी हुडी रा तगादो बार बार जाव ही । राजाजी
 देवणो तो चावै हा, पण मांग लूठी ही जिको पूरी कोनी करी जाय सक ही ।
 सौदो पटावण म बखत बोहळो लागग्या । सेपावाटी ताई जायर सगळा पाछा
 आव हा जण हू खरबूजीकोट जावण सारू मारग माथ ही टळग्या ।

गाव कानी गयो जण गाव रँ बार ई मेडी वन डोल बाज हा । हू मारग
 छोडर बठ देखण सारू गया । म्हारा तो करम ई फूटग्या । बठ धनकी न मेडी
 माम नाग राणी ही । भोपो छिया मे आयोडो हो । डोल जोर-जोर सू बाज
 हा । भोपो साबळा री जोर जार सू माथ माथ माथ खाव ही । म्हारो भायलो
 अर उणरी घरघणिराणी छोर न लिया बैठा बठा रोव हा । गाव रा दो च्यार

जणा बन गडघा थावस वधावै हा । भोपो रून घूस तूतर घूक हा । जर छाता ताई घटग्यो हो । घठ मू नीध उतर ही कोती हा ।

मां देवतां ई सगळा रोवण सागम्या । धनकी न होम भाव हो जाव हो । म्हारो नांव गुणतां ई धनकी ७ होस वावडघो । गुचळकी सावनी बोली— 'आपग्या ?' छोर कानी नेतर बोनी— 'गभाळ लिमा घारी सनापी नै ।' केर हिवकी आयगी । सांग म्यावर बोली— 'इण म्हारी भावत्र अर इण म्हार भाई म्हारी सगळी इछायां पूरी कर दी । एणा न कदई मत भूल्या । सगळा आदमी खडघा हा जिव रोवण सागम्या । केर म्हार कानी देखर बोली— 'हू ता जावू हू । अकर ।'

मैं गोदी म उटायी उणर साग ई वा आपरा प्राण त्याग दिया ।

'बाबाजी, मैं सगळा कारज करघा पण म्हारो बाळजो मन छोड दियो जिको पाछो कोती आयो ।' गळगळो हुयर राणो बोत्यो— 'हू अब नाई करू ? बाबाजी की सगळ म को आवैनी ।

थावस वधावता बाबाजी बोल्या— धनकी री अक ई तमना ही भा वणण री, अर वा पूरी करगी । तू स्वारथ सू भरघोडा हे । वा लुगाई ही, अर लुगाई ई रवणो चावै ही । आ इछा त पूरी करी । उणरो मामूम फळ घार सामन हे । इणन धार टाबरा साग वेटो कयर पाळ । बाकी रो मारण अतहीन हे ।'

ओ ही करस ।' राण पडूतर दियो ।

सिझ्या पडण लागगी ही । बाबाजी उठर बगली कानी आरती करण न चल्या गया । घोडी ताळ पछ निदरोही मे दूर दूर ताई टाली रो आवाज मुणीजण लागगी ही ।

जनम एक जनवरी इक्तीस

भण्डाई एम ए, बी एड, प्रभाकर

लिखणू राजस्थानी और हिंदी

बोध्या ढळतीरात (काणी संग्रह) पुरस्कृत 1972-73
बाळ भरवी (ऐतिहासिक तांत्रिक उपन्यास)
पुरस्कृत 1981 (श्री विष्णु हरि डालमिया
पुरस्कार सू)

माझळ (ऐतिहासिक उपन्यास) 1983-84
भाय श्री पृथ्वीराज राठौर पुरस्कार सू पुरस्कृत
सोधनिबध अर बाण्या राजस्थानी री नामी पत्र
पत्रिकावा भाय छपती रव । आकासवाणी सू
वातावा अर बाण्या प्रसारित हुवती रवे ।

- सत्स्य (राजस्थानी परामस मण्डल) साहित्य
अकादमी नई, दिल्ली ।
- सत्स्य राजस्थानी भाषा साहित्य एव मसृति
अकादमी, बीकानेर